

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

HZ. ÖMER DÖNEMİ'NDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

MUHAMMET EMİN AKŞİT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL**

KONYA 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Emin AKŞİT		
	Numarası	118110021004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Hz. Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Muhammet Emin AKŞİT

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Emin AKŞİT
	Numarası	118110021004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL
	Tezin Adı	Hz.Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Hz.Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim başlıklı bu çalışma 01/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof.Dr.	Ahmet Turan YÜKSEL	
2	Dr.Öğ.Üyesi	Ali DADAN	
3	Dr.Öğ.Üyesi	Murat GÖK	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Emin AKŞİT		
	Numarası	118110021004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	Hz. Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim			

Bu çalışmada, İslâm Tarihi'nin önemli dönemleri arasında yer alan Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu dönemde İslâm Medeniyeti birçok alanda kurumsallaşmış, İslâm Devleti'nin sınırları geniş bir alana yayılmıştır. Genişleyen sınırlarla birlikte dinî, sosyal ve kültürel açıdan farklılıklara sahip birçok insan İslâm toplumuna dahil olmuştur. Böylesine kozmopolit bir yapıya sahip olan toplumun idaresi eğitim adına alınan tedbirlerle ve atılan adımlarla mümkün olmuştur. Bu dönemde ön plana çıkan uygulamalarda ve verilen isabetli kararlarda Hz. Ömer'in eğitimli bir halife olması etkili olmuştur. Hz. Ömer'in eğitimli bir soydan geliyor olması, erken yaşlarda sefâret görevini üstlenmesi ve okuma-yazma bilmesi onun eğitim hayatına önemli katkı sağlamıştır. Yine Kur'ân'ın nüzûlünü canlı olarak yaşaması ve her daim yanında bulunduğu Hz. Peygamber'in eğitiminden geçmesi de onun eğitimine destek olmuştur.

Çalışmamızda Hz. Ömer'in eğitimci yönünü ön plana çıkarmakla beraber, hilafette kaldığı on yıllık sürede eğitimin yapıldığı örgün ve yaygın kurumlar ve bu mekanlarda yürütülen eğitim faaliyetlerinin içeriği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca eğitime bir şekilde temas etmiş öğretmenlerin ilim merkezlerinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin ayrıntılarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, eğitim, eğitim-öğretim, ilim, öğretmenler.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Muhammet Emin AKŞİT		
	Student Number	118110021004		
	Department	İslamic History And Arts/İslamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Title of the Thesis/Dissertation	Education and Training in the Time of Hz. Umar			

In this study, it is aimed to reveal the education and training activities practised during the time of Hz. Umar, a period which has a great importance in Islamic History. In this time, Islamic Civilization was institutionalized in many fields and the borders of the Islamic State spread on a large area. With the expanding borders, many people with religious, social and cultural differences took a share in the Islamic society. The administration of such a cosmopolitan society was rendered possible by the measures and steps taken in the name of education. Hz. Umar's being an educated caliph was effective in the prominent applications and the right decisions given in this period. Hz. Umar's coming from an educated descendance, his undertaking the task of embassy at early ages, and his literacy made a significant contribution to his education life. Besides, witnessing the revelation of Quran while he was alive, and being trained by Prophet Muhammad with whom he was always together, bolstered up his education.

In this study, together with featuring Hz. Umar's educator side, formal and non-formal institutions in which the training took place during the decade of his caliphate, and the content of training activities carried out in these spaces are tried to be ascertained. In addition, the details of the activities carried out by the teachers who somehow came into contact with education in science centers are given.

Keywords: Hz. Umar, education, education and training, science, teachers.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	i
Kısaltmalar	iii
Önsöz	iv
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	1
2. Araştırmanın Kaynakları.....	4
3. Hz. Ömer'in Hilafetine Kadar Olan Eğitim Hayatına Genel Bir Bakış.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİNİN YÜRÜTÜLDÜĞÜ KURUMLAR (MEKÂNLAR) VE EĞİTİM-ÖĞRETİMİN KONULARI

1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Mekanlar ve Kurumlar	13
1.1. Bâdiye (Çöl).....	14
1.2. Evler.....	16
1.3. Halife Meclisi	18
1.4. Küttâb.....	19
1.5. Mescit ve Camiler	24
2. Eğitim-Öğretimin Konuları	29
2.1. Okuma-Yazma	30
2.2. Dinî Eğitim	31
2.2.1. Kur'ân Eğitimi	31
2.2.2. Hadis Eğitimi	35
2.2.2.1. Hadis Öğretimi	35
2.2.2.2. Hadislerin Yazımı Konusundaki Tutumu	37
2.3. Dil Eğitimi	37
2.4. Aile Kurumuna Verilen Önem.....	41
2.4.1. Aile Eğitimi.....	41
2.4.2. Çocukların Eğitimi.....	45
2.5. Gayr-ı Müslimler ve Eğitim.....	46
2.6. Askerî ve Siyasî Eğitim	51

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER'İN ÖĞRETMENLER GÖREVLENDİRMESİ VE DÖNEMİN ÖNEMLİ İLİM MERKEZLERİ

1. Hz. Ömer'in Öğretmenlere Verdiği Önem.....	56
1.1. Görevlendirdiği Başlıca Öğretmenler	58
1.1.1. Muâz b. Cebel.....	58
1.1.2. Abdullah b. Mes'ûd	60
1.1.3. Ebu'd-Derdâ	62
1.1.4. Ubâde b. Sâmit	63
1.1.5. Ebû Mûsâ el-Eş'ârî	65
1.1.6. Zeyd b. Sâbit.....	67

1.2. Dönemin Diğer Öğretmenleri.....	68
2. Dönemin Önde Gelen İlim Merkezleri	76
2.1. Mekke.....	76
2.2. Medine.....	78
2.3. Basra.....	81
2.4. Kûfe.....	82
2.5. Dımaşk.....	83
2.6. Cündişapur.....	84
2.7. İskenderiye	86
2.7.1 İskenderiye Kütüphanesi'nin Yakılma Hadisesi	87
2.8. Diğer İlim Merkezleri.....	90
SONUÇ	93
BİBLİYOGRAFYA	96

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
as	: Aleyhisselâm
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
Bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
dğr.	: Diğerleri
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
FÜİF	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
NEÜİF	: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayıları
sav	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SDÜİF	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
SÜİF	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tah.	: Tahkik eden
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih yok
vd.	: Ve devamı
Y.	: Yıl
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Eğitimin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Eğitim insan hayatında her zaman çok önemli bir yere sahip olmuştur. Eğitime önem veren toplumlar tarih boyunca yücelmiş, eğitimden uzak kalmış toplumlar ise etkinliklerini sürdürememişlerdir. İnsanı diğer varlıklardan ayırıp, eşref-i mahlûkat haline getiren en önemli özelliği, akıl sahibi olmasıdır. Akıl da ancak eğitim ile işlenebilecek bir cevherdir.

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk emrinin "oku" ile başlaması dinimizin eğitime verdiği önemi göstermektedir. Hz. Peygamber (sav) de eğitim-öğretim faaliyetlerine önem vermiştir. İslâm'ın ilk yıllarını teşkil eden Mekke döneminde evlerde başladığı eğitim-öğretim faaliyetlerine, Hicret'in hemen akabinde Mescîd-i Nebevî ve Suffe'yi inşa ederek devam etmiş ve eğitimin sistemli bir hal almasına zemin hazırlamıştır.

Çalışmamız, İslâm'ın her alanda hızlı bir şekilde kurumsallaşmaya başladığı Hz. Ömer dönemindeki eğitim ve öğretim kapsamında değerlendirilebilecek verileri ve Hz. Ömer'in eğitimci yönünü ortaya koyarak dönemin eğitim anlayışını gün yüzüne çıkarmayı hedeflemektedir. Nitekim İslâm müesseselerinin birçoğunun teşekkül ettiği ve araştırmacılar tarafından İslâm Tarihi'nin en önemli şahsiyetlerinden kabul edilen Hz. Ömer'in, eğitime önem vermeden tarihe mâl olması düşünülemez.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır: Giriş bölümünde araştırmamızın konusu, amacı, kaynakları üzerinde durulmuş ve Hz. Ömer'in hilafetine kadar olan eğitim hayatına değinilmiştir. Birinci Bölüm'de Hz. Ömer döneminde eğitim-öğretimin gerçekleştirildiği mekân ve kurumlar ayrıntılı olarak ele alındıktan sonra buralarda gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinin içeriğine temas edilmiştir. İkinci Bölüm'de ise Hz. Ömer'in öğretmenlere verdiği değer, atadığı belli başlı öğretmenler ve dönemin önde gelen ilim merkezlerinin durumu incelenmiştir.

Tez çalışmamızın öneri safhasında, planlanmasında ve sonuçlandırılmasında ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım,

rehberliği ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında
řekillendirmemi sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e
gönülden şükranlarımı sunarım.

Muhammet Emin AKŞİT

Konya 2019

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Tarih boyunca medeniyetin merkezi konumuna yükselmiş tüm milletlerin en önem verdiği hususların başında hiç şüphesiz eğitim-öğretim faaliyetleri yer almıştır. Eğitime gereken ehemmiyeti göstermeyen toplumlar ise tarih sahnesinde kendilerine pek yer bulma imkânına hâiz olamamışlardır. İslâm dini de eğitime önem verdiğini vahyin başlangıcı olarak kabul edilen Alak Suresi'nin ilk ayetleri ile net bir şekilde ortaya koymuştur: “*Yaratan Rabbi'nin adıyla oku! O insanı alaktan (asilip tutulan zigottan) yaratmıştır. Oku! Kalemle yazmayı öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabb'in sonsuz kerem sahibidir.*”¹

Eğitim insanın yaratılmasıyla başlayan bir süreçtir. Hz. Peygamber de vahiyle aldığı ilk emir doğrultusunda insanları vahiy ışığında eğitime çalışmalarına başlamış, İslâm Tarihi'nin ilk öğretmeni olmuştur.² Eğitimin uzun soluklu bir süreç olduğu düşünüldüğünde kırk yaşında bu görevin tevdi edildiği Hz. Peygamber, yirmi üç yıl gibi kısa bir sürede gerçekleştirilmesi güç bir başarı elde etmiştir. İnsanların itikatlarının bozulduğu, toplumun ahlâkî açıdan erozyona uğradığı, insanların değerini yitirdiği bir dönemden, insanlığa rehberlik yapan, ahlâkî açıdan örneklik teşkil eden ve insanlık tarihinin her açıdan zirveyi yaşadığı bir medeniyetin temellerini atmıştır.

İslâm davetinin en zor dönemi olarak kabul edilen gizli davet yıllarında Hz. Peygamber, Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evini bir ilim merkezi haline getirmiştir.³ Medine'ye hicret ettikten hemen sonra Hz. Peygamber'in önceliğini verdiği ilk iş önemli bir eğitim kurumu olarak kabul edilen Mescid-i Nebevî'yi⁴ ve hemen onun bitişiğindeki Suffe'yi inşa etmesi olmuştur. Başlangıçta kimsesiz çocukların kaldığı

¹ Komisyon, *Kur'ân Yolu Meali*, 4. Bsk., DİB Yay., Ankara, 2015, Alâk, 96: 1-5.

² İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed (275/885), *Mukaddime*, Tah.: Muhammed Fuad Abdulbâki, Dâru'l-Fikr, Beyrût, t.y., s.17; İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (463/1071), *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, t.y., I, 157.

³ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (360/971), *el-Mû'cemu'l-Kebîr*, Tah.: Hamdi Abdulmâcit es-Silefi, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrût, 1985. I, 306.

⁴ İbn Zebâle, Muhammed b. el-Hasen (199/814), *Ahbâru'l-Medîne*, 1. Bsk., Çev.: Fatih Mehmet Yılmaz, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2018, s. 32.

bir yurt olan Suffe, zamanla önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir.⁵ Burada gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinde, ileride İslâm dinine önemli hizmetleri olacak sahâbîler yetişmiştir. İslâm'ın ilk yıllarından başlayarak yapılan bu eğitim çalışmaları, bu süreçten sonra atılacak adımlar için referans olma özelliği taşımaktadır.

Hz. Peygamber, eğitim-öğretim faaliyetlerine büyük önem verdiğini, daha ilk tebliğ faaliyetlerinde ortaya koymaktadır. Ne var ki bu kadar önemli bir konunun, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası aynı ehemmiyetle devam ettiğini düşünmemize rağmen ilk dönem hadis-tarih yazıcılarının dikkatini fazla çekmemiş olacak ki biz bugün Hz. Peygamber'in yaktığı eğitim-öğretim meşalesinin izlerini görmekte güçlük çekiyoruz.

Hiç şüphesiz Hz. Ömer dönemi, İslâm Tarihi'nin en parlak dönemleri arasında yer alır. Zira Hz. Ömer, Kur'ân'ın nüzûlünü canlı olarak yaşamış, Hz. Peygamber'in eğitiminden geçmiş, İslâmi eğitim merhalelerini bizzat müşahade etmiş mümtaz bir şahsiyettir. Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin çok sürmeyişi ve irtidât gibi bazı iç meselelerle ilgilenmek zorunda oluşu, onun eğitim-öğretim alanında zaman harcamasına fırsat vermemiştir. Fakat Hz. Ömer'in halifeliğinde siyasi olayların sükûnete erip sosyal hayatın canlanması, yeni dönemin farklı olacağını hissettirmekteydi. Nitekim fetihlerin hızlanması ve sosyal sahada birçok yenilikçi kurumların açılması da bu fikri destekler mahiyettedir. Tabi ki bu durumu değerlendirirken Hz. Ömer'in eğitilmiş bir soydan geliyor olmasını ve oldukça erken yaşta sefâret görevini üstlenmiş olmasını da görmezden gelmemek gerekmektedir. Biz de buradan hareketle "Hz. Ömer Dönemi'nde Eğitim ve Öğretim" konusunu yüksek lisans tezi olarak çalışıp dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerini tespit edip değerlendirmeyi amaçladık.

İslâm Tarihi'nde eğitim-öğretim bahsi genellikle İslâm Medeniyet Tarihi alanında değerlendirilmektedir. Biz çalışmamızda kurumsal faaliyetleri öncelikli olarak incelemekle birlikte, Hz. Ömer döneminde yapılan eğitim-öğretimin

⁵ Ahmet Önkal, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, 2. Bsk., Hibaş Yay., Konya, 1984, s. 250; Mustafa Baktır, "Suffe", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 469.

konularını tespit etmeye çalışıp, askerî, sosyal ve kültürel faaliyetlerin de eğitim tarihi açısından değerini ortaya koymaya çalışacağız. Aynı zamanda dönemin ilim merkezlerinde eğitim faaliyetlerinde bulunan eğitimcileri de açığa çıkarmayı hedeflemekteyiz.

Bu çalışma, Hz. Ömer dönemindeki İslâm eğitim tarihi açısından önem arz eden İslâm eğitim ve öğretim faaliyetlerini ve ilgili konularını ele alıp bilimsel kriterlere uygun olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Hz. Ömer döneminin İslâm eğitim tarihi içerisinde önemli bir yere sahip oluşundan hareketle, İslâm eğitim-öğretim tarihinde bu dönemi açığa çıkararak İslâm kültür ve medeniyetine katkıda bulunmayı amaçladık. Ayrıca, Hz. Ömer'in aldığı eğitimi ve eğitimci yönünü, hilafette kaldığı sürede gerçekleştirdiği eğitim-öğretim faaliyetlerini müstakil olarak neşretmeyi, alanımızın araştırmacılarına kolaylık sağlamayı ve dönemin pratik örneklerine ve metotlarına ulaşmayı hedefliyoruz.

Çalışmamız Hz. Ömer döneminde İslâm Medeniyeti sınırları içerisinde yer alan bölgelerdeki eğitim ve öğretim konusunu ele almaktadır. Dolayısıyla araştırmamız tarihsel olarak Hz. Ömer'in hilafet dönemi (634-644) ile sınırlandırılmıştır. Yine onun hilafeti döneminde fethedilen İran, Irak, Şam ve Mısır bölgelerinde gerçekleştirilen eğitim çalışmalarını kapsamaktadır

Araştırmamız çerçevesinde “Hz. Ömer fethedilen bölgelerde nasıl bir eğitim yöntemi izlemiştir? Fethedilen bölgelerinin bilgi birikiminden faydalanmış mıdır? Dönemin önemli eğitimci ve âlimleri kimlerdir? Hz. Ömer dönemindeki eğitim-öğretim kurumlarının rolü ve bu kurumların programı nasıldır? Hz. Ömer döneminde eğitim alanında meşhur olan şehirler, yerler nerelerdir?” gibi sorulara cevap aranmıştır.

Araştırma konusunu soru-cevap yöntemi ile tespit ettiğimizi belirttikten sonra çalışmamızın zihinlerde oluşturacağı kavram haritasının net ve kolay algılanabilir olması için iki ana başlık altında tasnif edildiğini belirtmeliyiz. Neden-nasıl, araştırmacı ve öğretici tarih metotlarını kullanarak şekillendirdiğimiz çalışmamızda tarafsızlık ilkesiyle hareket etmeye gayret gösterdik.

Çalışmamızda TDK yazım kurallarına uyarak ifadelerin anlaşılır olmasına özen gösterdik. Ancak İslâm Tarihi literatüründe farklı kullanımları olan ifadelerin yazımında DİA'yı esas aldığımızı belirtmeliyiz. Araştırmamıza büyük kolaylık sağlayan “el-Mektebetü’ş-Şâmile” adlı kütüphane programından da istifade ettik. Kullandığımız bu kitapların matbu eserler olmasına dikkat ettik.

2. Araştırmanın Kaynakları

Hız. Ömer ve dönemine ışık tutacağını düşündüğümüz Klasik İslâm Tarihi kitaplarını incelediğimizde, eğitim-öğretim konulu müstakil başlıklara yer verilmediğini gördük. Bunun sebebinin Ahmed Çelebi gibi İslâm Eğitim Tarihi araştırmacıları, Müslüman tarihçilerin bütün gayretini halifelerin ve devlet başkanlarının siyasî ve askerî hayatlarını tescil etmeye adadıklarını, eğitim reformlarına gereken önemi vermediklerini savunurlar.⁶ Hız. Ömer dönemi için de bu düşüncenin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Hız. Ömer gibi önemli bir devlet adamının on yıl hilafette kalıp birçok kurumun temelini attığı dönemde, eğitim-öğretim konusunu inceleyen bir çalışmanın bugüne değin yapılmamış olması bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Klasik İslâm tarihçilerinin çalışmalarını yaptığı ve inceleme alanı olarak belirledikleri dönemde eğitim-öğretim başlı başına bir disiplin olarak kabul edilmediğinden, aslında eğitimin ana konuları olarak kabul edilebilecek birçok konu satır aralarında kalmıştır. Hız. Ömer döneminde; Din eğitiminin alt başlığı olarak kabul edilebilecek hadis ve sünnet⁷ Kur’ân ve tefsir⁸ konularında doktora çalışmasının yapılması, yine siyasî eğitimin alt başlığı olarak kabul edilebilecek diploması⁹ konusunda da doktora çalışmasının yapılmış olması, Hız. Ömer’in eğitim tarihi açısından ne derece önemli ve zengin bir kaynak olduğunu ortaya koymada yeterlidir.

⁶ Ahmed Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., Çev.: Ali Yardım, İstanbul, 1976, s. 17.

⁷ Ebûbekir Sifil, *Hız. Ömer ve Nebevî Sünnet*, 5. Bsk., Rihle Yay., İstanbul, 2016.

⁸ Ali Galip Gezgin, *Özgün Bir Kur’ân Yorumu Hız. Ömer Örneği*, 2. Bsk., Rağbet Yay., İstanbul, 2014.

⁹ İsrail Balcı, *Hız. Ömer Dönemi’nde Diploması*, 1. Bsk., Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006.

Çalışmamızda öncelikli olarak Hz. Ömer'in hayatını ve hilafette kaldığı dönemi konu edinen erken dönem İslâm Tarihi kaynaklarına müracaat ettik. Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*'i¹⁰ çokça istifade ettiğimiz bir eserdir. Belâzürî eserinde Hz. Ömer'in hilafetinde gerçekleşen fetih hareketlerinden ve fethedilen şehirlerde gerçekleştirilen faaliyetlerden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*¹¹ adlı eseri de Hz. Ömer'in valileriyle olan yazışmalarından ve diğer devletlerle olan ilişkilerinden malumat edindiğimiz bir kaynaktır. İbnü'l Cevzî'nin (ö.597/1200) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*'i¹² dönemin öne çıkan isimleri hakkında bilgiler elde etmemizde bize katkı sağlamıştır. İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't-Târih*¹³, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm*¹⁴ adlı eseriyle İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*¹⁵ adlı eseri Hz. Ömer'in hayatı ve yöneticiliği hakkında bilgiler vermesi yönüyle fayda sağladığımız önemli eserlerdendir.

Şehir tarihi alanında yazılmış ve seksen ciltlik bir hacime sahip olan İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Târîhu Dimeşk*¹⁶ adlı eseri dönemin şehirleri, özellikle de Suriye bölgesi hakkında verdiği bilgiler sebebiyle önemli bir kaynak olma özelliği taşır. *Târîhu Dimeşk* şehir tarihi kitabı olması yanında bu şehirlerde görev yapmış ya da bir şekilde bu bölgelerde ilmî çalışmalarda bulunmuş birçok isim hakkında verdiği bilgilerle çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır.

¹⁰ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Tah.: Abdullah Enis et-Tebbâ, Beyrût, 1987.

¹¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, Dâru't-Turâs, Beyrût, 1387/1968.

¹² İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*, Tah.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992.

¹³ İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasen (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, 6. Bsk., Dâru Sadr, Beyrût, 1995.

¹⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Tah.: Ömer Abdusselâm Tedmurî, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût, 1993.

¹⁵ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1986.

¹⁶ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen (571/1175), *Târîhu Dimeşk*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1995.

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned'i*,¹⁷ Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh'i*,¹⁸ Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh'i*,¹⁹ İbn Mâce'nin (ö. 275/885) *Sünen'i*,²⁰ Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen'i*,²¹ Ebû Dâvûd'un (388/988) *Sünen'i*,²² Hz. Ömer'in uygulamalarına ulaşmak için istifade ettiğimiz önemli hadis kaynaklarıdır.

Çalışmamızın son bölümünde yer alan öğretmenleri ve ilim merkezlerini araştırırken özellikle tabakat ve biyografi kaynaklarına müracaat ettik. Bu kaynaklar arasında günümüze ulaşan tabakat alanında ilk eser olan İbn Sa'd'ın (ö. 230/844-45) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*²³ adlı eserine sıklıkla başvurduğumuzu söyleyebiliriz. Birçok tabakât kitabından faydalanılarak hazırlanmış ve günümüze kadar ulaşmış ilk eserlerden olan İbn Abdilber'in (463/1071) *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*²⁴ adlı sahâbe biyografisi eseri de çalışmamıza katkı sağlamıştır. İlk dönem eserlerinden sonra İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *Üsdül Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe'si*,²⁵ Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'si*²⁶ ve İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe'si*²⁷ kullanışlı birer biyografî eseri olmaları sebebiyle çokça başvurduğumuz ve dönemin eğitimcilerini ve yaptıkları faaliyetleri açığa çıkarmamızda çalışmamıza önemli katkı sağlamış eserler arasında yer almaktadır.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (241/855), *Müsned*, Tah.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1995.

¹⁸ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, t.y.

¹⁹ Müslim, Ebû Hüseyin b. Haccac (261/875), *Sahîhu'l-Müslim*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrût, 1972.

²⁰ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed (275/885), *Sünen-i İbn Mâce*, Tah.: Şuayb Arnavut, Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2009.

²¹ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr (Sünen)*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tah.: Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrût, 1998.

²² Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (388/998), *es-Sünen*, Tah.: Kemal Yusuf el-Hut, Daru'l-Cinan, Beyrût, 1988.

²³ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/844-845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Tah.: Ali Muhammed Ömer, Kâhire, t.y.

²⁴ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (463,1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Tah.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1992.

²⁵ İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebi'l-Hasen (630/1232), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1989.

²⁶ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Tah.: Şuayb el-Arnaut, Beyrût, t.y.

²⁷ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Tah.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kâhire, 1414/1993.

İslâm Eğitim Tarihi alanında yapılmış en kapsamlı çalışma olarak karşımıza çıkan Ahmed Çelebi'nin *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*²⁸ adlı eseri, sıklıkla başvurduğumuz eserler arasındadır. Şüphesiz Hz. Ömer'in eğitim anlayışının oluşmasında Hz. Peygamber'in ve O'nun uyguladığı metotların tesiri büyük olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber'in eğitim metotlarını ve eğitim alanında yaptığı faaliyetleri kapsamlı bir şekilde ele alan Ahmet Önkal'ın *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu*²⁹ eseri ile Şakir Gözütok'un *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*³⁰ adlı çalışmasından istifade etmeye çalıştık. Seyfettin Erşahin ve İbrahim Sarıçam tarafından hazırlanan *İslâm Medeniyeti Tarihi*³¹ isimli çalışma, Ziya Kazıcı'nın *Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*³² kitabı da yine faydalandığımız çalışmalar arasında yer almıştır.

Yine eğitim tarihi alanında yapılmış Muhammed Münir Mursi'nin *et-Terbiyetü'l-İslâmi*³³ adlı eseri, Sâid Divitci'nin *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîmu fi'l-İslâm'ı*,³⁴ Muhammed Tâhir Kürdî'nin *Târîhu'l-Hattî'l-Arabî ve Âdâbihi*³⁵ adlı eseri ve Kettâni'nin *et-Terâtübü'l-İdâriyye'si*³⁶ dönemin eğitim anlayışını yansıtan farklı bilgiler sunarak çalışmamızı zenginleştirmede katkı sağlamıştır.

Allâme Şibli Numâni'nin *H. Ömer ve Devlet İdaresi*,³⁷ Mustafa Fayda'nın *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*,³⁸ Muhammed Ali Sallâbi'nin *İslâm Tarihi Râşid Halifeler Dönemi: H. Ömer*,³⁹ İbrahim Sarıçam'ın *H. Ömer*,⁴⁰ Ahmet Ağırakça'nın *H.*

²⁸ Bkz.: Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, ss. 33-91.

²⁹ Önkal, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu*.

³⁰ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002.

³¹ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., İstanbul, 2014.

³² Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 4. Bsk., MÜİF Vakfı Yay., İstanbul, 2016.

³³ Muhammed Menir Mursi, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü Usûluhâ ve Tedûruhî fi'l-Bilâdi'l Arabiyye*, Kâhire, 1983.

³⁴ Sâid Divitci, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîmu fi'l-İslâm*, Irak, 1982.

³⁵ Muhammed Tâhir Kürdî, *Târîhu'l-Hattî'l-Arabî ve Âdâbihi*, Kâhire, 1908.

³⁶ Kettâni, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, Çev.: Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 1990.

³⁷ Allame Şibli Numâni, *H. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2. Bsk., Mahya Yay., Çev.: Talip Yaşar Alp, İstanbul, 2015.

³⁸ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 6. Bsk., Kubbealtı Yay., İstanbul, 2016.

³⁹ Muhammed Ali Sallâbi, *İslâm Tarihi Râşid Halifeler Dönemi: H. Ömer*, 6. Bsk., Çev.: Mehmet Akbaş, Ravza Yay., İstanbul, 2018.

⁴⁰ İbrahim Sarıçam, *H. Ömer*, 8. Bsk., TDV Yay., Ankara, 2017.

Ömer,⁴¹ gibi çağdaş araştırmacıların kaleme aldığı çalışmalarda araştırmamızda faydalandığımız eserler arasında yer almıştır.

Burada Sâmi İsmail Muhammed Ali Nemengâni tarafından Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Eğitim Fakültesinde hazırlanan *Hz. Ömer Döneminde Fethedilen Şehirlerde Talim ve Terbiye* konulu yüksek lisans çalışmasından bahsetmemiz gerekmektedir.⁴² Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Ömer dönemindeki eğitim-öğretim konusunda yapılmış ilk ve tek çalışma budur. Ancak bu araştırma Hz. Ömer'in eğitimci yönünü öne çıkarmaktan ziyade, O'nun döneminde fethedilen İran, Irak, Şam, Mısır gibi şehirlerdeki eğitim-öğretim çalışmalarını ve bu bölgelerde eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüten öğretmenleri açığa çıkarmayı hedeflemektedir. Biz de bu bölgelerdeki eğitim faaliyetleri ve bölgenin önde gelen eğitimcilerini araştırırken söz konusu çalışmadan istifade ettik.

Özel olarak “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri” adıyla yapılan iki yüksek lisans çalışmasından⁴³ kısaca bahsetme gereği duyuyoruz. Bu çalışmalarda dönemin eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda genel bilgiler verilmiş olup “eğitim-öğretim faaliyetleri” konusunun derinlemesine incelenmemiş olduğunu belirtmeliyiz. Bahaüddin Varol'un çalışması İslâm Tarihi alanında yapılması bakımından tezimize en yakın çalışmadır. Varol, genellikle Hz. Peygamber döneminin eğitim anlayışını ele almış ve bu dönemdeki faaliyetlerin Hulefâ-i Râşidîn dönemine etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca çalışmasında, bu dönemde yapılan eğitim faaliyetlerinin daha detaylı incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Hz. Ömer'in Suriye bölgesindeki eğitim-öğretim faaliyetleri diğer bölgelere nazaran ön plana çıkmaktadır. Sahâbînin Suriye bölgesindeki tebliğ faaliyetlerini konu edinen Mehmet Akbaş tarafından kaleme alınan *Sahâbenin İslâm Tebliği*

⁴¹ Ahmet Ağırakça, *Hz. Ömer*, Beyan Yay., İstanbul, 2012.

⁴² Sâmi İsmail Muhammed Ali Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'limü fî Bilâdi'l-leti Temme Fethuhâ Fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü'l-Kur'a Üniversitesi, Mekke, 1988.

⁴³ Mehmet Bahaüddin Varol, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992; Mahmut Dünder, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1999.

(*Suriye Bölgesi*)⁴⁴ adlı eseri, Hz. Ömer döneminde Suriye bölgesinde yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerini ve önemli eğitimcileri açığa çıkarmamızda araştırmamıza katkı sağlamıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmış olan *Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin* ilgili birçok maddesinden de yararlandığımızı ifade etmeliyiz. Yukarıda ismi geçen eserlerin yanında Hz. Ömer'i ve dönemini doğrudan ya da dolaylı olarak konu edinen çok sayıda makaleden ve çalışmadan istifade edilmiş ve bunlar bibliyografyada zikredilmiştir.

3. Hz. Ömer'in Hilafetine Kadar Olan Eğitim Hayatına Genel Bir Bakış

Tam adı Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî olan Hz. Ömer fil olayından 13 yıl sonra, 582 yılında Mekke'de doğmuştur.⁴⁵ Hz. Ömer, Kureyş kabilesinin on meşhur kolundan biri olan Adiyogullarına mensuptur.⁴⁶ Adiyogulları, Mahzûm ve Ümeyye kabileleri gibi zengin ve güçlü kabileler arasında yer almamaktaydı. Ancak Hz. Ömer anne tarafından Mahzûm oğulları kabilesine de mensuptur. Bu bakımdan Hz. Ömer komutanlık görevinde başarılı bir üne sahip olan dayılarından etkilenmiş ve onlardan çok şey öğrenmiştir. Nüfusunun azlığına ve zengin olmamasına rağmen Adiy kabilesi de diğer kabileler arasında dirayet, ilim ve hikmet gibi üstün vasıflarıyla ön plandaydı.⁴⁷ Kureyş kabilesinin yabancılar nezdinde temsil edildiği sefâret görevi Adiy kabilesindeydi. Bu görev ise İslâm dininin doğduğu sırada Hz. Ömer tarafından yürütülüyordu.⁴⁸

Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân'ında* yer alan rivayete göre İslâm dininin teşekkül ettiği yıllarda Kureyş kabilesinden on yedi kişi okuma-yazma biliyordu. Bu on yedi kişiden birisi de Hz. Ömer'di.⁴⁹ Onu Kureyşli akranlarından ayıran en önemli özelliklerinden biri de okur-yazar olmasıydı.⁵⁰ Harb b. Ümeyye'nin oğlu Ebû

⁴⁴ Mehmet Akbaş, *Sahâbenin İslâm Tebliği Suriye Bölgesi*, Nida Yay., İstanbul, 2009.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 643.

⁴⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 484.

⁴⁷ Sarıçam, *Hz. Ömer*, ss. 12-13.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 643.

⁴⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 660.

⁵⁰ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 22.

Süfyân'a okuma-yazma öğrettiğini işiten Hz. Ömer, Ebû Süfyân'ın yanına gelerek ondan okuma-yazmayı öğrenmiştir.⁵¹

Hz. Ömer'in çocukluğu ve Müslüman olmadan önceki hayatı ile ilgili kaynaklarımızda çok fazla malumat bulunmamaktadır.⁵² İbn Sa'd'ın kaydettiği şu rivayet Hz. Ömer'in çocukluğundan bilgi vermesi açısından önemlidir: “*Yünden yapılmış elbise giyer, Mekke yakınlarındaki Dacnân denilen yerde babam Hattâb'ın develerini güderdim. Babam sert bir insandı ve yaptığım işlerde hatamı arayıp beni azarlardı.*”⁵³ Belki de Hz. Ömer'in siyasî ve içtimâî kabiliyetinde sefâret görevinin, sert tabiata sahip bir sahâbî olarak bilinmesinde de babasının ona sert yaklaşımının etkili olduğu düşünülebilir.

Hz. Ömer'in dikkat çeken özelliklerinden biri de onun vücut yapısıydı. Güçlü, uzun boylu ve cüsseli bir yapıya sahipti.⁵⁴ Gençlik yıllarında güreş ve binicilik ile uğraşmış, Ukâz panayırlarında gerçekleştirilen güreş turnuvalarına katılmıştır. Hz. Ömer'in iyi bir pehlivan olmasının yanında iyi de bir binici olduğu bilinmektedir.⁵⁵ Bu bilgiler ışığında Hz. Ömer'in kendini birçok alanda yetiştirdiği sonucuna varabiliriz. Sosyal bir kişiliğe sahip olmak diğer insanlarla iletişimi kolaylaştırdığı gibi kişinin eğitime de katkı sağlayan bir husustur.

Hz. Ömer gençliğinde kendisini Arapların ileri gelenleri arasında revaçta olan ilimleri öğrenmeye verdi. Bu ilimler arasında şecere ilmi, askerlik bilgisi ve hitabet vardı.⁵⁶ Geçimini hilafet makamına gelinceye kadar ticaretten sağlayan Hz. Ömer, zengin bir tacir olmamakla birlikte maddi anlamda vasat bir hayat yaşamıştır. Ancak ticaret vesilesiyle yaptığı birçok seyahat, onun kendini geliştirip bilgi birikimini artırmasına, sosyal ve kültürel anlamda farklı milletlerle etkileşime girip tecrübe kazanmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁷ Yani onun eğitimi oluşu, ticaret ve sefâret

⁵¹ Ahmed Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'shâ Fi Sina'ati'l-İnşâ*, Tah.: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Dâru'l-Fikr, 1. Bsk., Beyrût, 1987, III, 14.

⁵² Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 46.

⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 246.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (597/1200), *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattâb*, Tah., Hilmi Muhammed İsmail, Dâru İbni Haldun, İskenderiye, 1996, s. 14.

⁵⁵ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 22.

⁵⁶ Şibli Numâni, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, ss. 32-33.

⁵⁷ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 23.

görevlerini ifa etmesinden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla bu süreçten elde ettiği tecrübe, halifelîği yıllarında çok işine yarayacak bir yeti olarak kendisine güç katmıştır.

Hz. Ömer için Arap şiirinin ayrı bir yeri olmuştur. Şiir okumaktan ve dinlemekten haz duyan halife, kabileler arasında rekabette kullanılan şan ve şeref konulu şiirleri ezberlemiştir.⁵⁸ Yalnız başına kaldığında şiir okur, yanına gelenlere şiir okuturdu. Kendisine sorulan sorulara bazen şiirle cevap verirdi. Ancak onun şiire düşkünlüğü ile ilgili kaynaklarda oldukça fazla atıf yapılmışken bu şiirlerinden birkaç tanesi dışında çoğuna ulaşılamamaktadır.⁵⁹

Hz. Ömer'in şiirle ilgilenmesi, edebî yönünün güçlü olması ve etkili bir hitabete sahip olması, Kur'ân'ı dinledikten sonra bu sözlerin beşer kelâmı olamayacağını anlamasına vesile olmuştur. Bu sebeple Kur'ân'ın edebî yönünden etkilenmiş ve İslâmiyeti kabul etmiştir.⁶⁰ Yine şunu ifade etmeliyiz ki eğitimli oluşu, onun hidayetine katkıda bulunan bir durum olmuştur. Bu da eğitim-öğretimin, olayları anlama ve anlamlandırma ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer yabancı dil öğrenme konusunda da gayretli olmuş ve İbrânceyi öğrenmiştir.⁶¹ Bu dili öğrenme konusunda çaba göstermesinden ilme, bilgi birikimini genişletmeye ve öğrenmeye ilgi duyduğu sonucuna varılabilir.

Hz. Ömer doğuştan üstün zekâyâ ve ileri görüşlülük gibi özelliklere hâiz olarak dünyaya gelmiştir.⁶² Onun dehası, diğer sahâbilerden farklı düşünce yapısı gibi konularda kaynaklarımızda epeyce bilgilerin var olduğunu söyleyebiliriz.⁶³ İnsanlar tarafından kutsanabileceğinden endişe ettiği Rıdvan ağacını kestirmesi,⁶⁴

⁵⁸ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 46.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dursun Hazer, "Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri", İslâmî Araştırmalar Dergisi, 2003, sayı:3, XVI, 361.

⁶⁰ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed (354/965), *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 1. Bsk., Çev.: Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017, s. 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 79.

⁶¹ Gezgin, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, s. 64.

⁶² Muhammed Hüseyin Heykel, *el-Fâruku Umer*, Kâhire, 1944, I, 36.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mahmûd Akkâd, *Abkariyyetü Ömer*, Dâru'l-Hilâl, t.y., ss. 9-57.

⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Musannef*, Dâru'l-Fikr, 1994, II, 269.

Danyal Peygamber'e ait olduğuna inanılan bir cesedi kutsanma endişesinden dolayı gömdürmesi,⁶⁵ Hz. Ömer'in hurafelere karşı tedbirli ve ileri görüşlü bir kişiliğe sahip olduğunu gösteren örneklerden sadece birkaçıdır.

Her daim Hz. Peygamber'in sohbetlerinde bulunup ondan istifade etmeye çalışan Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in sohbetlerine katılamadığı zamanlarda bile kaçırdığı bilgileri telafi etmeye gayret ederdi. Böyle durumlarda ensardan kardeşi olan İtbân b. Mâlik Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunur ve öğrendiği bilgileri Hz. Ömer'e aktarırdı.⁶⁶

Bilindiği üzere Kur'ân'ın mushaf haline getirilmesinde Hz. Ömer'in payı büyüktür.⁶⁷ Nitekim Hz. Peygamber'in sağlığında henüz Kur'ân kitap haline getirilmemişti. Haliyle vahiy gelmeye devam ettiğinden Hz. Peygamber'in sağlığında böyle bir çalışmanın yapılması söz konusu değildi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân'ı ezbere bilenlerin sayısı azımsanamayacak kadar çoktu. Ancak birinci halife Hz. Ebû Bekir'in halifeliği sırasında yüzlerce hâfız sahâbînin şehit olması Hz. Ömer'i Kur'ân'ın muhafazası konusunda endişelendirmişti. Bu endişesini Hz. Ebû Bekir'le paylaşmış ve Kur'ân'ı muhafaza edebilmek için acil önlem alınmasının elzem olduğunu söylemiştir. Başta Hz. Ebû Bekir karşı çıksa da Hz. Ömer tarafından ikna edilmiş ve Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir komisyon kurularak, Kur'ân mushaf haline getirilmiştir.⁶⁸

Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önceki hayatında elde ettiği bilgi birikimi, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in yanında bulunmasıyla artmış, hilafet döneminde de eğitim-öğretim adına yaptığı faaliyetlerle de kendini göstermiştir. Çalışmamızın ilerleyen aşamalarında ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız Hz. Ömer döneminde yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri, Hz. Ömer'in ilme ve âlimlere verdiği önemi de ortaya koymaktadır.

⁶⁵ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 93.

⁶⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, İlim*, 17.

⁶⁷ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, İz Yay., Çev.: Ömer Türker, İstanbul, 2006, s. 126; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 47; Ağırakça, *Hz. Ömer*, s. 26.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 215; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 127.

BİRİN Cİ BÖLÜM

EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİNİN YÜRÜTÜLDÜĞÜ KURUMLAR (MEKÂNLAR) VE EĞİTİM-ÖĞRETİMİN KONULARI

İslâm Medeniyetinin temellerinin atıldığı Hz. Peygamber döneminden sonra Dört Halife zamanında bu temelin üzerine tesiri büyük bir bina inşa edilmiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde İslâm Medeniyeti birçok alanda kurumsallaşmış, önemli fetih hareketleri ile İslâm Devleti'nin sınırları Arap Yarımadası'ndan İran, Mâverâünnehr ve Kafkaslar'a, Mısır, Sudan ve Libya çöllerinden Sind (bugünkü Pakistan) ve Belûcistan'a (bugünkü Afganistan) kadar geniş bir alana yayılmıştır.⁶⁹

Bu bölümde Hz. Ömer'in hilafette kaldığı süreçte eğitim-öğretimin gerçekleştiği mekan ve kurumlar ile buralarda yapılan eğitimlerin içeriklerine yer verilecektir. Hz. Ömer döneminde yapılan faaliyetler incelenirken önceki dönemlerin eğitim durumu da izah edilecektir. Böylece daha önce yapılan çalışmaların etkisi gözlenecek ve dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerinin durumu daha net ortaya konmuş olacaktır.

1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Mekanlar ve Kurumlar

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde eğitim alanında önemli hamleler yapılmış ve eğitim faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu başlık altında öncelikle planlı bir eğitimden bahsetmenin güç olduğu mekanlar, ortaya çıktıkları dönemler baz alınarak kronolojik olarak ele alınacaktır. Bu mekanların Hz. Ömer'in hilafetinden önceki durumları ele alındıktan sonra Hz. Ömer dönemindeki durumları değerlendirilecektir.

Mekanlardan sonra planlı programlı birer eğitim kurumu hüviyetine sahip olan küttâblar ve mescitler incelenecektir. Bu bağlamda mescitlerden önce varlığı bilinen küttâb ile başlayan eğitim-öğretim hayatı cami ve mescitlerle devam etmiştir. Camiler ve mescitler hiçbir zaman Müslümanların yalnızca ibadet ettikleri bir yer olmamıştır. Gerek dini, gerek sosyo-kültürel açıdan ilmin her daim merkezi olma özelliğini korumuşlardır.

⁶⁹ Balcı, *Hz. Ömer Dönemi'nde Diplomasi*, s. 451.

1.1 Bâdiye (Çöl)

Arap geleneğinde bâdiye yani çöl, bedensel açıdan sıhhati ve dil açısından fesâhati temsil etmektedir. Araplar İslâm'dan önce de çocuklarını daha sağlıklı büyümeleri ve fasih Arapçayı öğrenmeleri için çöle gönderirlerdi. Nitekim Hz. Peygamber'in de ailesi tarafından fasih Arapça öğrenmesi için bâdiyeye gönderildiği bilinmektedir.⁷⁰ Bâdiye aynı zamanda sözlü bir kültüre sahip olan Arapların bütün geleneğini içinde barındırmakta ve Arap kültürünü en güzel şekilde ifade etmekteydi. Arap edebiyatını içinde barındıran değerli yapıtlar çölde şekillenip diğer bölgelere buradan yayılıyordu. Önemli hatip ve şairler de bâdiyede yetişiyordu.⁷¹ Eskiden beri özellikle dil eğitimi konusunda önemli yere sahip olan bâdiye, Hz. Ömer döneminde de bu önemini korumuştur.

İyi bir hatip ya da şair olmak isteyen kimseler, sık sık bâdiyeye gitme yoluna başvurlardı. Zira böyle bir mertebeye ulaşmak, ancak doğru ve fasih Arapça bilmekle mümkün olurdu. Bu ise şehrin dışına çıkıp bâdiyede dolaşmak ve bâdiye halkından bir şeyler öğrenmekle sağlanırdı. Örgün bir eğitim şekli olmamakla beraber zenginler ile imkân sahibi olan kimseler bu yola başvuruylardı.⁷² Çocuklarını çöle gönderecek ekonomik imkânlardan yoksun olanlar ise evlatlarını, bâdiyede yetişmiş olan hocalara teslim ederek bu açığı kapatma yoluna gitmekteydiler. Nitekim İslâm'ın erken döneminde bedevi kökenli birçok öğretmen İslâm aleminin muhtelif şehirlerindeki küttâb dediğimiz mekânlarda mualimlik yapmaktaydı.⁷³

Bu sebeple bedeviler saf dilin öğrenildiği kimseler haline geldiler. Bu durumu ganimet gören bedeviler köy ve kasabalara gelip yerleştiler ve halka dil öğretmeye başladılar.⁷⁴ İbnü'n-Nedîm bu görevi ifa eden bedevi öğretmenler hakkında ayrıntılı

⁷⁰ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr (151/768), *Sîretü İbn İshâk*, Tah.: Muhammed Hamidullah, Rabat, 1976. ss. 25-26; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 126; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Esrâf*, nşr., Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Dâru'l- Fikr, Beyrût, 1996, I, 103,

⁷¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İslâmın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Dini Araştırmalar Dergisi, 2002, sayı: 13, s. 77.

⁷² Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 37.

⁷³ Söylemez, "İslâmın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", s. 78.

⁷⁴ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 93.

bilgiler vermektedir.⁷⁵ Basra'ya yerleşip ücret karşılığı özellikle çocuklara eğitim veren şair olan Ebû'l-Beydâ er-Riyâhî, İbnü'l-Mukaffâ'nın kendisinden ders aldığı Ebü'l-Câmûs⁷⁶ bu öğretmenlerden bazılarıdır.

Yerleşik olarak hayatlarını sürdürenlerin bir kısmı, şehre inerek insanlara dil öğreten bedevilerden öğrendikleri ile yetinirken diğer bir kısmı da bununla yetinmemiş, dili asıl kaynağından öğrenmek amacıyla yurtlarını terk etmiş ve çöle yerleşmişlerdir. Bâdiye özellikle hicretin ilk iki asrında, günümüzdeki mekteplerin yerini tutan bir özelliğe sahip olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁷

Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihlerle beraber İslâm coğrafyası oldukça genişlemiş, Arapların yabancılarla birlikte yaşamaya başladığı merkezlerde dil hataları ortaya çıkmaya başlamıştı. Ancak farklı dilleri konuşan kimselerin uğramadığı çölde dil, saflığını korumayı başarmıştı.⁷⁸ Hz. Ömer döneminde de Arap dilinin doğru öğrenilmesi, edebiyat ve şiir açısından bir nevi okul olarak görülen bâdiyeye çok büyük önem verilmesi sağlanmıştır.

Hz. Peygamber tarafından başlatılan bedevileri yerleşik hayata geçirme çalışmaları, Hz. Ömer döneminde de aynı hassasiyetle devam etmiştir. Hz. Ömer'in kurdurduğu yeni kentlere yerleşen halk arasında bedeviler önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Ümmetin tamamını asker sayıp maaş bağlayan Hz. Ömer, bedevilere bu maaşı yerleşik hayata geçmeleri şartıyla vermekteydi. Bu uygulamayla bedeviler yerleşik hayata geçmeye mecbur kaldılar. Böylece bedevi Araplar kısa sürede İslâm ümmetinin bir parçası haline geldiler ve İslâm'ın erken dönemindeki dinî ve kültürel değişimde hem olumlu hem de olumsuz yönde etkili oldular.⁷⁹ Hz. Ömer'in bu uygulamasıyla, Arapçanın fasih haliyle öğrenilmesini amaçladığımızı söyleyebiliriz.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb (385/995), *el-Fihrist*, nşr.: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Fetvâ, Beyrût, 1994, ss. 66-68.

⁷⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66, 67.

⁷⁷ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 93.

⁷⁸ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 93.

⁷⁹ Söylemez, "İslâmın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", ss. 78-79.

Hız. Ömer, Kur'ân'ın doğru anlaşılması hususunda kendisi de sık sık fasih Arapça konuşan kabilelere başvurmuştur. Hız Ömer bir keresinde: *“Allah kimi doğru yola iletmek isterse kalbini İslâm'a açar, kimi de saptırmak isterse göğey yükseliyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları böyle cezalandırır.”*⁸⁰ ayetini okudu. Ayette geçen حرجا kelimesinde ra harfini fetha ile حرجا şeklinde telaffuz etti. Sahâbîler ise ra harfini esre ile حرجا şeklinde okudular. Bunun üzerine Hız. Ömer ayette geçen حرجا ifadesinin tam olarak ne anlama geldiğini idrak edebilmek için, Kinâne Kabilesi'nin Müdlic koluna mensup genç bir çobanı çağırıp ona danıştı. Genç: *“Biz bu ifadeyi kendisine evcil veya vahşi hayvanların hiçbirinin ulaşamayacağı sık ağaçlar içinde bulunan 'bir ağaç' için kullanırız.”* diye cevap verdi. Bu cevap karşısında Hız. Ömer: *“İşte münafık olanın kalbi de bu durumdadır. Ona hayır olarak bir şeyin ulaşması mümkün değildir.”*⁸¹ demişti. Bu örnek olay dil eğitimi konusunda bâdiyenin önemini ortaya koyması bakımından değerlidir. Bu şekilde dil eğitiminin Kur'ân'ın yorumlanmasına (tefsir) doğrudan katkı da bulunduğunu da ifade edebiliriz.

1.2. Evler

Evlerde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetleri, küttâb ve mescitlerdeki gibi planlı ve programlı olmasa da İslâm'ın ilk yıllarından itibaren özellikle dinî eğitim açısından son derece stratejik bir konumda yer almıştır. Özellikle mescit ve küttâbın yaygınlaşmasına kadar evler, eğitimin yürütülmesinde büyük öneme sahip olmuştur. Bu vaziyetiyle evler, İslâmî eğitimin verildiği ilk mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hız. Peygamber ilk Müslümanların yetişmesinde Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evini kendisine bir ilim merkezi olarak seçmiştir.⁸² O günden itibaren de bu ev Dâru'l-Erkam olarak anılmıştır.⁸³ Hız. Peygamber Erkam'ın evine ilave olarak Mekke'de kendi evini de eğitim amaçlı kullanmış ve sahâbîlerin eğitimiyle burada

⁸⁰ En'âm, 6: 125.

⁸¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Tah.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 2001, IX, 544.

⁸² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I, 306.

⁸³ Ahmet Önkal, “Erkam b. Ebü'l-Erkam”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 305.

ilgilenmiştir.⁸⁴ Mekke döneminde İslâmî eğitimin verildiği evler bunlarla sınırlı da değildir.⁸⁵ Nitekim Habbab b. Eret'in bir evde, Said b. Zeyd b. Amr ve Fâtıma bint Hattab'a Kur'ân öğretirken Hz. Ömer'in gelmesi ve burada İslâm dinini kabul etmesi,⁸⁶ evlerde gerçekleştirilen eğitimi ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye öğretmen olarak görevlendirilen Abdullah b. Mes'ûd'un evinde insanlara Kur'ân dersleri verdiği bildirilmektedir.⁸⁷ Küttâbla beraber öğretmenlerin evleri de okul görevi görüyordu. Öğretmenler evlerin bir odalarını bu iş için ayırıp çocuk, yetişkin demeden okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma öğretiyorlardı.

Uzun süreden beri insanların toplanarak eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunduğu evler olmuştur. Özellikle de şair ve hikmet sahibi âlimlerin evleri, bu tür faaliyetlere ev sahipliği yapmaktaydı.⁸⁸ Rivayetlerde ifade edildiği gibi Hz. Peygamber döneminde bir eğitim-öğretim merkezi olarak kullanılan evler, diğer eğitim kurumlarının -mescit ve suffe- gibi, ortaya çıkmasına rağmen fonksiyonlarını tamamen kaybetmemiştir.

Dört halife döneminde evlerde devam eden eğitim faaliyetleri birçok insanın İslâm dinini kabul etmesine, Müslümanların da dinlerini daha iyi öğrenmelerine imkân sağlamıştır. Sahâbîlerden birçoğu, eğitim hususunda gayret içerisinde olmuş ve bilmediklerini öğrenmeye, bildiklerini de öğretmeye çalışmışlardır. Bu faaliyetleri gerçekleştirmede de evler, eğitim-öğretimin yapıldığı mekanlar olmuştur.⁸⁹ Evler zamanla ilk dönemlerdeki stratejik önemini kaybetse de gerek aile, gerekse misafirlerin eğitimi açısından her dönemde önemli bir fonksiyona sahip olmaya devam edecektir.

⁸⁴ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 59.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, ss. 120-123.

⁸⁶ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Tah.: Mustafa es-Sakkâ ve dğr., Kâhire t.y., I, 343.

⁸⁷ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 142.

⁸⁸ Şakir Gözütok, "Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim", *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2017, sayı:50, s. 946.

⁸⁹ Varol, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, s. 63.

1.3. Halife Meclisi

Sistematik bir kurum olduğunu söylemenin güç olduğu halife meclisi, insanların ve devlet yöneticilerinin eğitim aldıkları bir mekân olması açısından önemli bir yere sahiptir. Zira halifenin huzuru genellikle önemli toplantı ve ziyaretlere ev sahipliği yapıyor, burada yapılan konuşmalar ve halifenin tavrı eğitim açısından önem arz ediyordu. Hz. Ömer kendi huzuruna gelen heyetler karşısında son derece titiz davranmış, onlara yiyecek ikram etmiş ve bu konuda hassas davranılmasını tembihlemiştir.⁹⁰ Çünkü O, elçilerin bu görüşmelerde elde edecekleri izlenimin, tüm Müslümanlar hakkında genel kanaate yansıtacağını düşünmekteydi. Bu sebeple huzuruna gelen elçilere karşı son derece nazik ve hoşgörüyü yaklaşmayı prensip edinmişti.⁹¹

Halifelik makamında bulunan elçiler, Hz. Ömer'in samimi tutumundan etkilenerek halifeye zaman zaman övgü dolu ifadeler kullanmışlardır. Ancak Hz. Ömer bu övgülere müsaade etmemiştir. Hatta böyle durumlarda nefisini terbiye etmek maksadıyla yamalı elbiseler giymiş, sırtında ihtiyaç sahipleri için erzak taşımıştır.⁹² Halifenin elçilere karşı sergilediği bu tutum, hem elçilerin kendi memleketlerine olumlu izlenimlerle dönmelerini sağlamış hem de devlet yöneticilerinin elçilere nasıl davranması gerektiği konusunda örnek olmuştur.

Halife meclisi her daim bilgi birikimi yüksek kimseleri ağırlamıştır. İran'a karşı ciddi zâiyat verilen Köprü Savaşı'ndan sonra Hz. Ömer, İran'a karşı belirleyeceği strateji konusunda istişarelerde bulunmak üzere İran topraklarına yakın bölgelerde yaşayan Arap aşiret liderlerine elçiler göndermiştir.⁹³ Hz. Ömer'in bu hamlesiyle aynı zamanda bölgedeki Arap nüfusunun desteğini almayı da hedeflediği söylenebilir. Hz. Ömer İran'a karşı benimsenecek siyasette; görüş ve fikir sahibi, şair, edip, soylu, reis, kim varsa toplumun tüm sınıf insanlarını bir araya toplayarak

⁹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, X, 317.

⁹¹ Balcı, *Hz. Ömer Dönemi'nde Diplomasi*, s. 82.

⁹² Taberî, Muhîbüddîn Ebû Câ'fer (694/1295), *er-Riyâdu'n-Nâdıra fî Menâkıbi'l-Aşere*, Beyrût, 1984, II, 380.

⁹³ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 87.

onlarla durumu istişare etmiş ve ortak politikalar belirleme uğraşı içinde olmuştur.⁹⁴ Onun bu yaklaşımının doğru kararlar verebilmesinde etkili olduğu söylenebilir.

1.4. Küttâb

Bir nevi sıbyan mektebi, anaokulu⁹⁵ veya ilkokul⁹⁶ diyebileceğimiz küttâb kurumundan bahsetmeden önce “küttâb” kavramının sözlük anlamı üzerinde durmamız yerinde olacaktır. Küttâb kavramının kökü, ke-te-be'dir. Küttâb كُتِّبَ kelimesi kâtib كَاتِبٌ kelimesinin çoğuludur. Yine ketebetün كَتَبَتْ kelimesi de kâtibin çoğuludur. Küttâb كُتِّبَ kelimesi sözlükte مَكْتَبٌ kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu da yazı yazılan yer ya da eğitim yeri ve kurumu anlamına gelmektedir.⁹⁷ Diğer taraftan küttâb كُتِّبَ kelimesi, düz yazı yazabilen, yazar ve yazmayı idari bir iş olarak yapan kişi için kullanılır.⁹⁸ Nitekim el-mükettib الْمُكْتَبُ kelimesi de yazı yazmayı öğreten öğretmen anlamındadır. Yine küttâb, kâtiplerin eğitim yeridir. Bunun çoğulu كُتَّابٌ ve مَكَاتِيبٌ 'tir.⁹⁹ İslam medeniyetinde küttâb kelimesi hem kayıt yazı ve istinsah işlerinin yürütüldüğü bürokratik bir kurum için¹⁰⁰ hem de öğretim çalışmalarının yapıldığı dini içerikli eğitim merkezleri ve kurumları için kullanılmıştır.¹⁰¹

Eski çağlarda kültürün öğrenilmesinde ve aktarılmasında sözlü dil kullanılmıştır. Sözlü dilin yetersiz kalmasıyla beraber bu boşluk yazı ile doldurulmuştur. Yazının öğretilmesi için de -tespit edebildiğimiz kadarıyla- ilk müessese olan küttâbların Mezopotamya'da ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁰² Zeyd b. Hammad'ın oğlu Adıyy'i Yemâme'de bir küttâba okuma-yazma öğrenmesi için göndermesinden¹⁰³ Arap Yarımadası'nda da İslâm'ın teşekkülünden yüz yıl kadar

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 448-449, 452.

⁹⁵ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 17.

⁹⁶ Şakir Gözütok, “Resûlullah Dönemi'nde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1998, sayı: 2, I, 168.

⁹⁷ Luvîs Ma'lûf el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Meşrik, 14. Bsk., Beyrût, 2005, s. 672.

⁹⁸ Komisyon: İbrahim Mustafa, Hamid 'Abdulkadir, Ahmet Hasan ez-Zeyyât, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'd-Da've, Kütüb maddesi, II, 775.

⁹⁹ Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm*, s. 672.

¹⁰⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Kâtip”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 49.

¹⁰¹ Ebû'l-Fadl Cemalüddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3. Bsk., Dâru's-Sadr, Beyrût, 1414/1993, I, 699.

¹⁰² Ahmed Said İsmail Ali, Mahmud Kombar, *el-Medhal ile'l-Ulûmi't-Terbevî*, Dâru'l-Kütüb, Kâhire, 1980.

¹⁰³ Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ, *Eyyâmu'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1988, s. 8.

önce küttâbların var olduğunu söyleyebiliriz. Yine ilk Müslümanlardan olan Amr b. Abese es-Sülemî'nin¹⁰⁴ Câhiliye devrinde kavminin putlarından uzak durarak, Ehl-i Teymâ'dan olan birine kendi durumunu küttâbda anlattığı bizzat kendi ifadesiyle yer almaktadır.¹⁰⁵ Bu bilgi de küttâbın Câhiliye döneminde Hicaz bölgesinde var olduğuna işaret etmektedir.

Bu eğitim-öğretim kurumlarında, muhtemelen Arap yazısının okunması ve yazılması ile birlikte basit hesaplar öğretiliyordu.¹⁰⁶ Ancak İslâm dininin teşekkül ettiği esnada Kureyşlilerden okuma-yazma bilenlerin sayısının az olduğu,¹⁰⁷ göz önüne alındığında bu faaliyetlerin kapsamının ne kadar dar olduğu ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in Medine döneminde de yine küttâblarda okuma-yazma faaliyetlerinin yürütüldüğü ile ilgili ve küttâb isimlerine kadar önemli bilgiler mevcuttur.¹⁰⁸

İslâm'ın başlangıcında, okuma-yazma bilen Müslümanların sayısı az olduğu için Hz. Peygamber, onların hepsini veya büyük kısmını vahiy katibi olarak görevlendirdi.¹⁰⁹ Bu sebeple okuma-yazma öğrenme arzusunda olanlara, okuma-yazma öğretme vazifesini gayr-ı müslimler üstlendiler.¹¹⁰ Semhudî'nin Hz. Peygamber döneminde Medine'nin durumunu anlatan eserinde¹¹¹ yer alan satır aralarındaki bilgilerden faydalanan Şakir Gözütok, altı adet küttâb ismi tespit etmiş ve bu küttâblarda anılan kişilerin gayr-ı müslim isimler olduğunu¹¹² ortaya koymuştur.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 202.

¹⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 204.

¹⁰⁶ Gözütok, "Resûlullah Dönemi'nde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", s. 168.

¹⁰⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 660; Önkal, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, s. 250.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gözütok, "Resûlullah Dönemi'nde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", ss. 190-197.

¹⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 147, 459.

¹¹⁰ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 35; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 2. Bsk., AÜİF. Yay., No:168, Ankara, 1984, s. 123.

¹¹¹ Semhudî, Nûru'd-Din Ali b. Ahmed (911/1506), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbari Dâri'l-Mustafa*, Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 4. Bsk., Beyrût, 1984. II, 741. vd.

¹¹² Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, ss. 144-153.

Hız. Peygamber döneminde Medine’de eğitim-öğretim faaliyetleri yürüten Küttâbu Âli Zeyan adındaki bir küttâb, Hız. Peygamber’den sonra insanların içki içtikleri bir mekân halini alması sebebiyle Hız. Ömer tarafından yakıtılmıştır.¹¹³

İslâmiyet öncesi ve İslâm’ın zuhurunun ilk yıllarında küttâb, okuma-yazma öğretilen bir yer hüviyetini taşıırken fetih hareketleri ve İslâm’ın yayılmasıyla bambaşka bir yapıya bürünmüştür. Özellikle Hız. Ömer döneminde küttâbın tam anlamıyla planlı ve programlı bir yapıya büründüğü âşikardır.

Ahmed Çelebi, küttâbı sadece okuma-yazma öğretilen müesseseler olarak tanımlarken Kur’ân ve dinî ilimlerin öğretildiği müesseselerin de genel olarak küttâb ile karıştırıldığını ancak dinî eğitimin verildiği kurumların küttâbdan ayrıldığı görüşünü benimsemektedir.¹¹⁴ Ahmed Çelebi’nin bu ayrım üzerinde ısrarla durmasındaki sebep şudur: İlk dönemde küttâbda okuma-yazma faaliyetlerini yürüten muallimler gayr-ı müslimler olduğu için, İslâmi eğitimde bu zımî muallimler tarafından verilmiş gibi bir algının ve karmaşanın yaşanmasından endişe etmektedir.

Küttâb önceleri sadece okuma-yazma öğretilen kurumlar iken İslâm’ın gelişiyle ve özellikle Hız. Ömer ile birlikte tamamen İslâmi eğitim sistemiyle donatılmış, okuma-yazma öğretmeninin yanı sıra; Kur’ân eğitimi, hesap, Arap şiiri ve tarihi gibi ilimlerin de öğretildiği eğitim merkezleri halini aldılar.

Hız. Ömer zamanında Medineli Müslüman çocuklara okuma-yazma öğretilmesinde Hıristiyan olan muallimlerden de faydalanılmıştır.¹¹⁵ Hîreli bir Hıristiyan olan Cüfeyne, Sa’d b. Ebî Vakkâs tarafından Medine’ye getirilmiş olup Medine’de Küttâbda öğretmenlik yapmaktaydı.¹¹⁶ Böylece Hız. Ömer eğitim-öğretim hususunda gayr-ı müslimlerden de faydalanmıştır.

¹¹³ Semhudî, *Vefâu'l-Vefâ*, II, 745.

¹¹⁴ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 38.

¹¹⁵ Divitci, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 116.

¹¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, X, 432-433.

Küttâbda eğitime çocuk yaşlarda başlatılmasına önem veriliyor olsa da her yaş kategorisinden insanlar, gerek okuma-yazma gerekse Kur'ân öğrenmek için küttâba katılıyorlardı. Hz. Ömer'in çölde karşılaştığı bir bedevi ile aralarında geçen ilginç diyalog, her yaşta insanın küttâba katıldığına bir işareti olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Hz. Ömer bedeviye:

- "Kur'ân okumayı iyi biliyor musun?" diye sorar. "Evet." cevabını alınca da:

- "O zaman Ümmü'l-Kur'ân'ı oku!" der. Bedeviden şu cevap gelir:

- "Ben kızlarına yetişemiyorum, anası ile nasıl baş edeyim."

Bu cevap üzerine Hz. Ömer Fâtiha Sûresi'ni ana zanneden bedevinin bir şey bilmediğine hiddetlenip, onu küttâba teslim eder.¹¹⁷ Bu örnek olay, Hz. Ömer zamanında Kur'ân'ın merkeze alınmasıyla başlatılan eğitim-öğretim çalışmalarının, okuma-yazma hassasiyetinin ve gerekliliğinin güzel bir delili olması açısından önemlidir.¹¹⁸

Küttâbın Hz. Ömer döneminde hızlı ve sistemli bir şekilde yayılmasında, onun kaleme alıp diğer memleketlere gönderdiği programın tesiri büyüktür. Bu programın metni şöyledir: "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara yaygın halde olan darb-ı meselleri ve güzel şiirleri de rivayet ediniz."¹¹⁹ Diğer bir programa göre de çocuklara yazı, aritmetik ve yüzme ile birlikte babalarına ve kendi çocuklarına karşı olan vazifeleri öğretilmekteydi.¹²⁰ Küttâbla beraber öğretmenlerin evleri de okul görevi görüyordu. Öğretmenler evlerin bir odalarını bu iş için ayırıp çocuk, yetişkin demeden okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma öğretiyorlardı.¹²¹

Hz. Ömer döneminde küttâb programı olan bir eğitim-öğretim kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Küttâbda eğitim-öğretim faaliyetleri sabah güneşin doğuşuyla başlar, ikindi ezanıyla sona ererdi. Öğrenciler sabah erkenden küttâba gelir, onları

¹¹⁷ Kürdî, *Târîhu'l-Haḫḫi'l-'Arabî ve Âdâbihî*, s. 24; Ahmed Fuâd Ehvânî, *et-Terbiyetü fi'l-İslâm evi't-Ta'lim fi ra'yil-Kâbisî*, Kâhire, 1955, s.64.

¹¹⁸ Hıfzırahman Raşit Öymen, "İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri", AÜİF Dergisi, 1964, sayı: 3, XI, 67.

¹¹⁹ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Maḫbûb (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 5. Bsk., Tah.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, 1985, II, 92.

¹²⁰ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 20.

¹²¹ Mehmet Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitimi'nde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 10. Bsk., MÜİF Vakfı Yay., İstanbul, 2015, s.83.

hazır bekleyen öğretmenlerinin yanı başına yerde serili olan hasırın üzerine oturlardı. Küttâb böyle mütevâzi bir yapıya sahipti.¹²²

Küttâbda öğrenciler sabahtan kuşluk vaktine kadar Kur'ân eğitimi, kuşluk vaktinden öğlen vaktine kadar yazı yazma eğitimi alırlardı. Daha sonra öğlen yemek için ara verilir, yemek yiyip namazı kıldıktan sonra öğrenciler tekrar küttâba dönerlerdi. İkindiye kadar kalan diğer zamanda da matematik, Arap atasözü ve şiiri, Arap tarihi gibi diğer ilimleri tahsil ederlerdi.¹²³

Hz. Ömer döneminde öksüz, yetim ve kimsesiz çocukların masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.¹²⁴ Bu durumda söz konusu dönemde eğitimde fırsat eşitliğinin mevcudiyeti görülmektedir. Ekonomik açıdan alt tabakada yer alan öğrenciler eğer kabiliyetli iseler devletin yardımıyla okuma fırsatı yakalayabilmişlerdi.¹²⁵ Ayrıca öğrencilerin köle veya köle çocuğu olması, erkek veya kız olması eğitimden yararlanma imkânını değiştirmemiştir. Altı yaşında tüm erkek, kız ve köle çocuklar bir küttâba gitmiş ve gerekli olan temel eğitimi almıştır.¹²⁶

Devlet tarafından açılan ve desteklenen bu küttâbın yanında, öğretmenler tarafından özel açılan küttâbın da varlığı dikkat çekmektedir. Öğrenciler varlıklı ailelerin çocukları iseler altı yaşında küttâba kaydolur, on dört yaşına kadar burada eğitimlerine devam ederlerdi. Fakir ailelerin çocukları ise maddi imkânsızlıklar sebebiyle sadece iki, üç yıl eğitim alabilirlerdi.¹²⁷

Küttâbda Kur'ân eğitimine ve dinin rükûnlarının öğretilmesine çok büyük önem verilmekteydi. Öğrenciler küttâbdaki eğitimlerini hâfız olarak tamamlar ve onlar için hediyelerin verildiği bir tören düzenlenirdi.¹²⁸ Küttâbda dini eğitim veren bir öğretmen olabilmek için de dinin emirlerini bilip yerine getirmek, ahlâki olarak

¹²² Mursi, *et-Terbiyetü'l-İslâmî*, s. 227.

¹²³ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 118.

¹²⁴ İrfan Mahmud Rana, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Çev.: Ahmet Kot, Bir Yay., İstanbul, 1985, s. 133.

¹²⁵ Hayri Erten, "Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", SÜİF Dergisi, 1996, sayı: 6, s. 309.

¹²⁶ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, Çev.: Orhan Bahaeddin (Tercüme 1001 Temel Eser), sayı: 29, t.y., s. 85.

¹²⁷ Muhammed Ahmed Abdulhâdi, *el-Merbiyyü ve't-Terbiyetü'l-İslâmî*, Cidde, 1982, s. 42

¹²⁸ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 118.

öğrencilere çok iyi örneklik yapabilmek ve hâfız olmak şartları da aranmaktaydı.¹²⁹ Verilen bu bilgiler ışığında Hz. Ömer döneminde küttâbların, birçok açıdan oturmuş bir düzene ve sistemli bir yapıya ulaştığı görülmektedir.

Küttâbın yeri çoğu zaman öğretmenler tarafından belirleniyorken öğrenci velileri de bu hususta etkin rol oynayabiliyorlardı.¹³⁰ Bu dönemde yazı öğretimi için taştan bir tahtanın kullanıldığı, Ümmü'd-Derdâ'nın taştan bir tahtada okuma öğretmesinden anlaşılmaktadır.¹³¹ Eğitim için kullanılan araç gereçler de dönemin imkânlarına göreydi.

Dönemin küttâb isimleri ve hangi merkezlerde yer aldıkları konusunda ayrıntılı bilgilere ulaşamadığımızı ifade etmeliyiz. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla ulaştığımız bu bilgiler daha çok Medine merkezinde yer alan küttâblara aittir. Ancak Hz. Peygamber döneminde Suffe'de öğretmenlik yaptığı bilinen Cübeyr b. Hayye'nin Hz. Ömer döneminde Taif'te bir küttâbda öğretmenlik yaptığı ve daha sonraki dönemde Irak'ta divanda kâtip olarak görev yaptığı nakledilmektedir.¹³² Bu bilgidен hareketle Medine dışında da küttâbların var olduğu ve buralarda görev yapan öğretmenlerin zamanla farklı görevlere de getirildiği sonucuna varabiliriz.

Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetleri kapsamında küttâblar çok özel bir yere sahiptir. Çocukların eğitim-öğretim hayatları küttâbda başlamış, cami ve mescitlerle devam etmiştir. Bu kurumda yapılan eğitim faaliyetleri son derece planlı ve programlı yürütülmüştür. Küttâbın varlığı ve bu okullarda yürütülen programlar, dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerine ne derece önem verildiğini gözler önüne sermektedir.

1.5. Mescit ve Camiler

Mescit, Arapçada "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak." manasına gelen sücûd kökünden "secde edilen yer" anlamında bir mekân ismidir.¹³³ Cami ise Arapça

¹²⁹ Mursi, *et-Terbiyetü'l-İslâmî*, s. 229.

¹³⁰ Mursi, *et-Terbiyetü'l-İslâmî*, s. 23.

¹³¹ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 127.

¹³² İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 225.

¹³³ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 46.

cem kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamına gelmektedir.¹³⁴ Aynı zamanda mescit veya cami Müslümanların topluca ibadet ettikleri yer anlamına da gelir. Bu iki terim; "cami" ve "mescit" birbirlerinin yerine zaman zaman kullanılmakla beraber "mescidü'l-cami" ifadesiyle de zikredilmektedir. İslâm'ın ilk yıllarında küçük büyük diye ayrılmadan tüm ibadethâneler mescit adıyla anılırken zamanla küçük olanlara mescit, büyük olanlara cami denilmeye başlanmıştır.¹³⁵

İslâm Eğitim Tarihi'nde mescitlerde yapılan eğitimin ayrı bir yeri vardır.¹³⁶ Mescitlerin ortaya çıkmasıyla beraber buralarda ders halkaları oluşmaya başlamış, Mescitlerde oluşan bu halkalar, önemli bir eğitim-öğretim yöntemi olarak günümüze kadar varlığını ve etkisini sürdürme gelmiştir.¹³⁷ Mescitler, küttâbda eğitimini tamamlamış öğrencilerin eğitimlerine devam ettikleri yeni okulları hüviyetini taşımaktadır.

Yeryüzünde Allah'a ibadet maksadıyla inşa edilen ilk mabet şüphesiz ki Kâbe'dir. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle ifade edilir: *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış ilk mabet, âlemlere bir hidayet ve bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."*¹³⁸ İslâmiyetin zuhurundan sonra Kâbe'deki ilk genişletme çalışmaları Hz. Ömer tarafından yapılmıştır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in zamanlarında, Mekke'deki Mescid-i Haram'ın etrafını çeviren duvar yoktu. Hz. Ömer halife olduğunda ise nüfus artmıştı. Bu sebeple insanların rahat etmesi için Hz. Ömer mescidi genişletti, etrafındaki evleri satın aldı, bunları yıktırdı ve mescide dâhil etti. Kâbe'nin etrafını ise bir adam boyundan daha alçak bir duvarla çevirdi.¹³⁹ Böylece Kâbe insanların daha rahat ibadet edecekleri ve ilmî meclisler oluşturabilecekleri bir hale gelmiş oldu.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti esnasında inşa ettirdiği Mescid-i Kuba,¹⁴⁰ Müslümanların hür ve güvenli bir ortamda yaptıkları umuma açık ilk mescit

¹³⁴ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, الجامع المaddesi, I, 135.

¹³⁵ Cahit Baltacı, *"İslâm Medeniyetinde Cami"*, MÜİF Dergisi, İstanbul, 1985, sayı: 3, s. 225.

¹³⁶ Önkâl, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, s. 245.

¹³⁷ Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, ss. 95-96.

¹³⁸ Âl-i İmran, 3: 96.

¹³⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 62.

¹⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 495.

olması bakımından büyük önem taşımaktadır.¹⁴¹ Hz. Peygamber'in hicretinden önce de Mekke'de Ammar b. Yâsir Mescidi, Hz. Ebû Bekir Mescidi gibi mescitlerin var olduğu ile ilgili bilgiler mevcut ise de¹⁴² bu mescitlerin müşriklerin baskıları sebebiyle fonksiyonlarını tam anlamıyla yerine getirebildiklerini söylemek güçtür. Belâzürî, Kuba Mescidi'nin Hz. Peygamber'den önce Medine'ye hicret eden sahâbiler ile onu karşılamaya gelen ensar tarafından yapıldığını rivayet etmektedir.¹⁴³ Kuba Mescidi'nin bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılıp inşaatında kendisinin de çalıştığını ifade eden rivayetler¹⁴⁴ de göz önüne alındığında Kuba'da muhacir ve ensarın ibadet için bir mekânı kullandığı, Hz. Peygamber'in gelişiyle de bu mekânın bir mescide dönüştüğü söylenebilir.

Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişiyle birlikte yaptığı ilk icraatı bir mescit inşa etmek olmuştur. Mescid-i Nebevî olarak bilinen bu mescidin yeri Hz. Peygamber tarafından satın alınmış ve mescidin inşasında bizzat kendisi de çalışmıştır.¹⁴⁵ Mescid-i Nebevî İbadet edilen bölüm, kimsesiz çocukların eğitimine ayrılmış Suffe ve Hz. Peygamber ve eşlerinin kalacağı odalar olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı.¹⁴⁶ Mescid-i Nebevî İslâm eğitim tarihinde çok önemli bir kurum olarak fonksiyonunu bugüne kadar devam ettirmiştir.¹⁴⁷

Hz. Ömer zamanında Mescid-i Nebevî'nin eğitimdeki konumu daha da yükselmiştir. Medine'deki nüfus artmış, Mescid-i Nebevî cemaati almaz olmuştu. Hz. Ömer mescidin direklerini kerpiçten yaptırmış tahtalarını söktürerek mescidi kible istikametinde genişletmiştir.¹⁴⁸ Hz. Abbas'ın evi de bu genişletme de satın alınan evlerdendi.¹⁴⁹ Mescid-i Nebevî ilk kurulduğundan beri üç kapılıydı. Buraya kadınların da devam etmeleri nedeniyle Hz. Peygamber: “*Keşke şu kapıyı kadınlara*

¹⁴¹ Hüseyin Algül, “Mescid-i Kubâ”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 279.

¹⁴² Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, s. 177.

¹⁴³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 8.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 495.

¹⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 5; Önkâl, Bozkurt, “Cami”, *DİA*, VII, 48.

¹⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 4. Bsk., Çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1980, I, 194.

¹⁴⁷ Mehmet Bahaüddin Varol, “*Hulefâi Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış II*”, *SÜİF Dergisi*, 2001, sayı: 11, s. 162.

¹⁴⁸ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 68.

¹⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 15; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s. 383.

ayırsaydık!”¹⁵⁰ diyerek işaret buyurmuştur. Hz. Ömer söz konusu kapıyı hilafeti zamanında sadece bayanlara ayırmış ve erkeklerin buradan giriş yapmasını yasaklamıştır.¹⁵¹ Yine Hz. Ömer hilafetinde Celûlâ ve Nihâvend fetihlerinden elde edilen ganimetler kendisine ulaştığında Suffetu’n-Nîsa (Kadınlar Suffesi) ile Erkekler Suffesi arasında kalan tavanı örterek¹⁵² Mescid-i Nebevî’nin daha kullanışlı bir hale gelmesine vesile olmuştur

Hz. Ömer mescidin güzel kokması için de buhur¹⁵³ yaktırmıştır. Buhurdanlıklar mescitte her Cuma yakılarak cemaatin arasında dolaştırılmış, böylece herkesin kokusundan istifade etmesi sağlanmıştır.¹⁵⁴ Mescidin zemini de ilk defa Akîk Vadisinden getirilen çakıllar kullanılarak Hz. Ömer tarafından döşenmiştir.¹⁵⁵ Bu uygulamayla mescide gelen cemaatin elbiselerinin kirlenmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

İslâm coğrafyasının genişlemesi ile birlikte fethedilen veya yeni kurulan şehirlere yapılan ilk binalar genellikle mescitler olmuştur. Nitekim Hz. Ömer’in fethedilen memleketlerin valilerine, mesela Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş’ârî’ye cuma namazı için bir mescit, her kabile için de ayrı ayrı mescitler yaptırmasını ve cuma günü herkesin Cuma Mescidi’nde toplanmalarını yazdığı bir mektup göndermiştir. Aynı emrin benzerlerini Kûfe valisi Sa’d b. Ebî Vakkas’a ve Mısır valisi Amr b. Âs’a da gönderdiği rivayet edilir.¹⁵⁶ Kûfe, Basra, Fustat gibi Hz. Ömer döneminde kurulan ordugâh şehirlerin planları Medine’den gönderilmiştir. Bu planların merkezinde de mescit yer almıştır.¹⁵⁷

Hz. Ömer döneminde tamamen birer okul haline gelen mescitlerde her yaşta insan eğitime başlanmıştır. Nitekim Hz. Ömer, emsar dediğimiz eyalet merkezlerine öğretmenler atamış, bunların buralarda ikamet edip halkı eğitmelerini

¹⁵⁰ Ebû Dâvûd, *es-Sünen, Salât*, 17, 54.

¹⁵¹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen, Salât*, 17.

¹⁵² İbnü’l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 156.

¹⁵³ Buhur: Ateşe atılmak veya özel bir kap içinde yakılmak suretiyle güzel kokulu dumanından faydalanılan madde, tütsü. Sargon Erdem, “Buhur”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 383.

¹⁵⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru’l-Medîne*, s.78, 85.

¹⁵⁵ İbn Zebâle, *Ahbâru’l-Medîne*, s.78, 87, 169.

¹⁵⁶ Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 98.

¹⁵⁷ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 344.

istemmiştir. Mescidin bir eğitim kurumu haline gelmesinde büyük gayretleri bulunan Hz. Ömer, yalnızca buralara öğretmenler atamakla kalmamış, aynı zamanda devlet ricâlinin de mescitlerde halkı eğitmek için gayret göstermelerini istemiştir. Nitekim Kûfe'ye vali olarak atanan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kendisine bir ev inşa ederek orada ikamet etmeye başlayıp halkı ihmal ettiğini öğrenen halife, Muhammed b. Mesleme'yi göndermiş ve Sa'd'ı mescitte ikamet etmeye davet etmiştir.¹⁵⁸ Bunu Sa'd'ın vaktini mescitte geçirerek halkın eğitimiyle ilgilenmesi için yapmıştır.

Hz. Ömer mescitte yüksek sesle konuşan ve şiirler söyleyen çocuklara şahit olunca -hangi mescit olduğunu tespit edemediğimiz- bir mescidin kenarına Butayha (Betiha) denilen bir revak yaptırmış ve “*kim şamata etmek, şiir okumak ve yüksek sesle konuşmak istiyorsa şu revakı kullansın.*” demiştir.¹⁵⁹ Söz konusu bu revak da şiirlerin temaşa edildiği, edebî tartışmalara fırsat veren bir eğitim mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Ömer bu özel uygulamayı önceleri mescit adabını bozan çocukların eğitilmesi için hayata geçirmiş olsa da zamanla her yaşta insanın edebî yönden kendini geliştirdiği bir mekân olmuştur.

Hz. Peygamber'den aldığı izinle Mescid-i Nebevî'de kıssa anlatan Temîm ed-Dârî, Hz. Ömer döneminde de kıssa anlatmaya devam etmiştir. Hz. Ömer'den aldığı izinle cuma namazından önce Mescid-i Nebevî'de kıssa anlatarak insanları bilgilendirmiştir.¹⁶⁰ Bu bilgiler ışığında Hz. Ömer döneminde mescitlerde yapılan eğitim faaliyetlerinin çok yönlü olduğunu söyleyebiliriz.

Müslümanlar ele geçirdikleri şehirlerde bazen eski mabetleri tamamen veya kısmen camiye çeviriyorlar ya da yeni camiler inşa ediyorlardı.¹⁶¹ İskenderiye şehrini fetheden Müslümanlar cami ihtiyaçları için şehirde bulunan Uzma Kilise'sinin adını el-Atîk Cami olarak değiştirmişler ve burada ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Dımaşk şehrinin ortasında Yuhannâ (Ioannes) Kilisesi'nin yarısı Hıristiyanlara

¹⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 391.

¹⁵⁹ Kettâni, *et-Terâtib'ul-İdâriyye*, III, 112; Şibli Numâni, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 269.

¹⁶⁰ Suyûti, Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b Ebî Bekir (911/1505), *Hüsni'l-Muhadara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, Tah.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kâhire, t.y., I, 177.

¹⁶¹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 344.

birakılmış, diğer yarısı ise camiye tahvil edilmiştir.¹⁶² Bu durumlar genellikle savaş yoluyla ele geçirilen şehirler için geçerli olmuştur. Barış yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki mâbetler eski fonksiyonlarını yerine getirmeye devam etmişlerdir. Örneğin Halife'nin bizzat kendisine teslim olan Kudüs'te mâbetlere dokunulmamıştır. Patriğin kilisede namazını kılmasını teklif ettiği Hz. Ömer, Müslümanların da kendisini takip edip burada namaz kılmayı alışkanlık haline getireceğinden endişelenip bu teklifi kabul etmemiştir.¹⁶³

Mescit ve camiler, özellikle Medine'ye hicretle birlikte gerek örgün gerekse yaygın eğitimin her daim merkezi olmuştur. Mescitler ibadetler için toplanma yeri olmakla birlikte ilahi mesaj Kur'ân'ın öğrenildiği mekânlar olmuştur. Halife, vali, kadı, öğretmen, öğrenci hepsinin yolu bir şekilde mescitten geçmektedir. Bu sebeple de mescitler kadın erkek fark etmeksizin toplumsal hayatın kucaklayıcı ve birleştirici birer merkezi olmakla beraber, nesillerin yetişmesinde çok önemli eğitici bir rol oynamaktadır.

2. Eğitim-Öğretimin Konuları

Hz. Ömer'in eğitim anlayışının oluşmasında, her daim yanında yer aldığı Hz. Peygamber'in etkisi büyük olmuştur. Hz. Ömer hilafette kaldığı sürede Müslümanlar fetihlerle farklı kültür ve geleneğe sahip toplumlarla karşılaşmış ve bunun sonucunda yeni birçok problem ortaya çıkmıştır. Bu problemlerin çözümünde ise Kur'ân ve sünnetin rehberliğine başvurulmuştur. Kur'ân'ın öğrenilmesine ve anlaşılmasına önem verilmiş, aile kurumunun korunmasına ve gayr-ı müslim halkın ülke sınırlarında huzur içinde yaşamalarına imkân sağlayacak birçok tedbir alınmıştır.

Hz. Ömer: *"İlmi talep ediniz, çünkü Allah'ın sevgi ve muhabbeti ilme talip olanların üzerine olur."*¹⁶⁴ buyurarak insanları ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Araplar arasında eskiden beridir sözlü olarak aktarılan ilmin kalıcı bir hale gelebilmesi yazıya geçirilmesi ile mümkün olacaktır. Bu gerçeğe dikkat çeken Hz.

¹⁶² Levent Öztürk, *Haçlı Seferlerine Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, ss. 62-63.

¹⁶³ Makrîzî, Ebû Muhammed Takiyuddîn Ahmed b. Ali (845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Tah.: Halil el-Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1988, IV, 408.

¹⁶⁴ İbn Abdilber, *Câmi'u Beyâni'l-ilm*, I, 255.

Ömer “*ilmi yazıyla kayıt altına alın*”¹⁶⁵ buyurmuştur. İlimin öğrenilmesine dikkat çeken Hz. Ömer’in bir konuşmasında: “ *Gece karanlığında karada ve denizde yolunuzu tayin edebilmek için yıldız ilmini öğreniniz.*”¹⁶⁶ sözü, farklı ilim dallarında da insanları ilme yönlendirdiğini göstermektedir.

Bu başlık altında eğitim-öğretimin gerçekleştiği mekân ve kurumlardaki eğitime dair ele alınabilecek konulara yer verilecektir.

2.1. Okuma-Yazma

Okuryazar olmak eğitimin temelini oluşturmaktadır. İnsanlık tarihinde ilimlerin teşekkül etmesinde özellikle yazının önemi yadsınamaz. Hz. Peygamber’in ilk vahiyde birlikte peygamberlik görevine başladığında Kureyş’ten okuma-yazma bilenlerin sayısı azdı. Kaynaklarımızda bu sayının “on yedi”¹⁶⁷ ile sınırlı olduğu bildirilmektedir. Ancak Hicaz’ın merkezi konumunda bulunan Mekke’de önemli antlaşma metinlerinin kaleme alındığı göz önüne alındığında yazının yaygın olarak kullanıldığı düşünülebilir. Kaynaklarımızda okuma-yazma bilenlerin oranıyla ilgili başka rivayetlerin bulunmayışı o dönemde okuma-yazma eğitiminin yetersiz kaldığına işaret etmektedir.

Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin planlı ve programlı hale getirildiğini söyleyebiliriz. Hz. Ömer çocukların eğitimine son derece önem vermiş, onların okuma-yazma öğrenmesi için gayr-ı müslim öğretmenler görevlendirmekten bile geri durmamıştır.¹⁶⁸ Hz. Ömer dönemine kadar sadece okuma-yazma öğretilen bir kurum hüviyeti taşıyan küttâb; Hz. Ömer’in hilafetiyle birlikte okuma-yazmanın yanında Kur’ân eğitiminin verildiği, aritmetik gibi ilimlerin de öğretildiği merkezler haline geldi.¹⁶⁹

Hilafeti döneminde halkın okuma-yazma öğrenmesi konusunda Hz. Ömer de bizzat etkili olmuştur. Daha önce küttâb kurumu altında yer verdiğimiz bedevi ile

¹⁶⁵ İbn Abdilber, *Câmi’u Beyâni’l-ilm*, I, 311.

¹⁶⁶ Hindî, Ali b. Hüsâmüddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî (975/1567), *Kenzü’l-Ummal fi Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef’âl*, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1954-1958, X, 275.

¹⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 660.

¹⁶⁸ Divitci, *et-Terbiyetü ve’t-Ta’lîm*, s. 16.

¹⁶⁹ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 20.

Hz. Ömer arasında geçen olay,¹⁷⁰ halifenin okuma-yazmayı bilmeyenlerin eğitilmesi konusunda bizzat etkin rol oynadığını göstermektedir.

Hz. Ömer döneminde bir nevi okuma-yazma seferberliği ilan edilmiş, hem çocukların okuma-yazma öğrenmesi hedeflenmiş hem de yeni fethedilen bölgelerde yaşayan halkın ve özellikle çocukların Kur'ân ve Arapça öğrenmesi öncelikli hedefler arasında olduğu görülmüştür.

2.2. Dinî Eğitim

Bilindiği üzere insanlara hayat rehberi olarak gönderilen Kur'ân-ı Kerîm, öğrenmeye hazır insanlara hayatları boyunca ışık tutmuş ve onlara ahiret mutluluğu vaad etmiştir. Eğitim-öğretime kendini kapatan toplumlar ise cahiliye toplumu olarak adlandırılmış;¹⁷¹ öğrenmek, akletmek ve düşünmek teşvik edilmiştir.¹⁷² Dolayısıyla insanları dine teşvik etmenin de dinde ayaklarını sabit kılmanın da yolu din eğitiminden geçmekteydi. Nitekim Hz. Ömer'in Müslüman oluşunda eğitilmiş oluşunun önemi unutulmamalıdır. Zira hangi sözün insanî, hangi sözün rahmanî olacağını kestirecek derece fesahatı olan Hz. Ömer, ayetlerin insan uydurması işler olamayacağını dile getirmiş ve hilafeti döneminde de din eğitimini idaresinin en önemli işlevlerinden biri olarak görmüştür.

2.2.1. Kur'ân Eğitimi

İslâm dininin temel kaynağı hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'dir. Dini doğru anlamak ve yaşamak ise Kur'ân'ı doğru anlamak ve ona gereken değeri vermekle mümkün olacaktır. Kur'ân hidayet ve rahmet kaynağıdır.¹⁷³ Hz. Ömer de Kur'ân'ı anlamaya, hayatına tatbik etmeye ve kendisinden sonra gelecek nesillerin de Kur'ân'la tanışıp ona uygun hayat sürmelerine vesile olmaya gayret göstermiştir.

Hz. Ömer'in fetih hareketlerinin temelinde İslâm dinini yayma ve Kur'ân'ı tüm coğrafyalara taşıma arzusu yatmaktaydı.¹⁷⁴ Hz. Ömer bu sebeple fethedilen yeni

¹⁷⁰ Tâhir Kürdî, *Târîhu 'l-Haţî 'l-'Arabî ve Âdâbihî*, s. 24.

¹⁷¹ Fetih, 48: 26.

¹⁷² Enbiya, 21: 7; Kamer, 54: 17.

¹⁷³ Lokman, 31: 3.

¹⁷⁴ Akbaş, *Sahabenin İslâm Tebliği Suriye Bölgesi*, s. 49.

bölgelere İslâm dinini ve Kur'ân'ı öğretmeleri için öğretmenler tayin etmiş,¹⁷⁵ Muâz b. Cebel Filistin'e, Ubâde b. Sâmit Hıms'a, Ebu'd-Derdâ Dımaşk'a öğretmen olarak görevlendirilmiştir.¹⁷⁶ Yine halkın eğitimi için Ebû Mûsâ el-Eş'ârî Basra'ya,¹⁷⁷ Abdullah b. Mes'ûd da Kûfe'ye gönderilmiştir.¹⁷⁸ Bu öğretmenlerin birinci vazifesi Kur'ân'ı insanlara öğretmek olmuştur. Bu şekilde din eğitimi veriliyor ve insanların nizami bir hayatla huzur içerisinde yaşamalarına olanak sağlanıyor, aynı zamanda da ahiret hayatlarının felahı ümidi doğuyordu.

Hiz. Ömer tarafından bazı sahâbîler Kur'ân'ın yazılmasında görevlendirilmiştir. Abdullah b. Erkam¹⁷⁹ ve Nâfi b. Züreyb¹⁸⁰ bu görevi yürüten sahâbîlerdendi. Hiz. Ömer'in bu sahâbîlere böyle bir görev vermiş olması, ayet ve surelerin çoğaltılmak suretiyle farklı insanların eline geçerek Kur'ân'ın öğrenilmesini kolaylaştırmayı hedeflediği düşünülebilir.

Eskiden beri varlığını sürdüren küttâblar Hiz. Ömer'in hilafetiyle birlikte sistemli bir hale gelmiş, okuma-yazma ve Kur'ân eğitiminin merkezi konumuna yükselmiştir.¹⁸¹ Hiz. Ömer bir dönem Kur'ân'ın öğrenilmesini teşvik etmek maksadıyla Kur'ân'dan birtakım ezberleri yapanlara beytûlmâlden tahsisler yapmış,¹⁸² daha sonra da artık bu duruma gerek olmadığını düşünerek bu tahsisleri kaldırmıştır.¹⁸³ Nitekim Ebû Mûsâ el-Eş'ârî Hiz. Ömer'e mektup yazarak Basra'da birçok insanın Kur'ân'ı ezberlediğini bildirmiş, bunun üzerine halife Ebû Mûsâ'dan bu kişilere maaş bağlamasını söylemiştir. Ertesi yıl Kur'ân'ı ezberleyenlerin sayısının kat kat arttığını duyunca, insanların ezber yapmaktan Kur'ân'ı anlamayı terk edebileceği endişesiyle maaş bağlama uygulamasını kaldırmıştır.¹⁸⁴ Buradan hareketle onun Kurân-ı Kerîm'i, teorik bir metin olarak değil; pratik hayatın

¹⁷⁵ Mahmut Dündar, "Erken Dönem İslâmî Eğitim", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı: 32, VII, 294.

¹⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 19.

¹⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 102.

¹⁷⁸ Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâik es-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1986, s. 416.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 69.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 527.

¹⁸¹ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 118.

¹⁸² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 516.

¹⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 521.

¹⁸⁴ Kettâni, *et-Terâtib'ul-İdâriyye*, III, 95.

güvenilir bir rehberi olarak gördüğünü ifade edebiliriz. Hz. Ömer ezber yapanları teşvik etmek için ücret tahsis ederken de bu ücretleri kaldırırken de insanların eğitimini düşünmüştür.

Halife Kur'ân'ın ezberlenmesi için de tavsiyelerde bulunmuştur: " *Namaz kılan her Müslüman ibadetini yerine getirmek için en az altı sureyi ezbere bilmelidir. Bu surelerden ikisini sabah namazında, ikisini akşam namazında, ikisini de yatsı namazında okumalıdır.*"¹⁸⁵ Hz. Ömer'in beş vakit namazdan sadece ayetlerin açıktan okunduğu namazları zikretmiş olması, bu tavsiyeyi namaz kıldırın imamı için yaptığı anlaşılmalıdır.

Kur'ân'ın insanlara doğru bir şekilde öğretilmesi de Hz. Ömer'in üzerinde durduğu ve gerekli önlemleri aldığı konuların başında gelmekteydi. "*Kur'ân'ı ezberlediğiniz gibi, Kur'ân'ın dil kurallarını da öğreniniz*"¹⁸⁶ diyen Hz. Ömer, Kur'ân'ı doğru öğrenmenin de ancak Arapçayı doğru öğrenmekle mümkün olacağını bildiğinden, görevlendirdiği vali ve öğretmenlerden Arapça dil ve kâidelerinin öğretilmesini talep etmiştir.¹⁸⁷ Bu dönemde Kur'ân'ın telaffuzunu ve i'râbını öğretmek için de çalışılmıştır. Arap edebiyatını ve gramerini bilenlerin Kur'ân öğretmelerine dikkat edilmiştir.¹⁸⁸

Hz. Ömer'in şu sözleri, verilen Kur'an eğitiminin metodu konusunda bizlere ışık tutmaktadır. "*Kur'ân-ı Kerim'i beşer ayet olarak öğreniniz, zira Hz. Peygamber Cebail'den bu şekilde öğrenmişti.*"¹⁸⁹ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere günde beş ayet öğrenmek Kur'ân talebeleri için yeterli görülmüştür.

Hz. Ömer Kur'ân'ı anlamada bilmediği kelimeler hususunda Arap şiirine başvurmayı da ihmal etmemiştir.¹⁹⁰ Minberde bir ayet¹⁹¹ okuyan Hz. Ömer bu ayette

¹⁸⁵ San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi (211/826-827), *el-Musannef*, Çev.: Hüseyin Yıldız, İstanbul, 2012, II, 123.

¹⁸⁶ Hindî, *Kenzü'l-Ummal*, II, 332.

¹⁸⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 4. Bsk., Dâru's-Sâkî, 2001, XVII, 11.

¹⁸⁸ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 126.

¹⁸⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer (774/1372), *Müsnedü'l-Fâruk*, Tah.: Abdulmuti Kal'acî, Dâru'l-Vefâ, el-Menhure, 1992, I, 170.

¹⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gezgin, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, ss. 182-185.

¹⁹¹ Nahl, 16: 47.

geçen خوف kelimesinin anlamını orda bulunanlara sorar. Bu soruya Huzeyl Kabilesi'nden bir kişi: “bu kavram bizim dilimizde التَّنْفُصُ anlamına gelmekte” diye cevap verir. Bunun üzerine Hz. Ömer cevap veren kişiye bu ifadenin şiirlerinde geçip geçmediğinin sorar. O da bu ifadenin geçtiği şu şiiri okur:

” تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَأْمِغًا قَرْدًا كَمَا تَخَوَّفَ عَوْدَ النَّبْعَةِ السَّفِينِ ” (Tıpkı rendenin ağacı azar azar tüketmesi gibi, yolculuk ta o yüklü deveyi azar azar tüketti.)¹⁹² Bu şiiri duyan Hz. Ömer: “ Câhiliyye şiirine sahip çıkınız, zira onda Kur’ân’ın anlamı vardır. ”¹⁹³ diyerek Kur’ân’ı anlamada Câhiliyye şiirinin önemini ifade etmiştir.

Gerek valilerin gerekse mescitte namaz kıldırانların Kur’ân’ı iyi bilen kişiler arasından seçilmesine özen gösterilmiştir. Genç yaşına rağmen Mücemmi’ b. Cârîye Kur’ân’ı iyi bildiği ve insanların sorunlarına güzel çözümler getirdiği için halife tarafından Kuba Mescidi’ne görevlendirilmiştir.¹⁹⁴ Mekke valisi Nâfi’ b. Abdülhâris’in Mekke’den ayrılırken yerine azatlı bir köle olan Abdurrahman b. Ebzâ’yı vekil bırakmasına tepki gösteren halife, Abdurrahman’ın güzel Kur’ân okuduğunu ve İslâm’ın farzlarını iyi bildiğini Nâfi’den öğrenince bu vekaleti memnuniyetle karşılamıştır.¹⁹⁵ Görüldüğü üzere Hz. Ömer görev verilen kişilerin yaşına ve nesebine bakmaksızın Kur’ân’ı anlayışlarına dikkat etmiştir. Bu da zamanla İslâm şehirlerinde yaşayan Müslümanların Kur’ân’ı daha iyi kavramalarına zemin hazırlamıştır.

Hz. Ömer Kur’ân’ın ezberlenmesine ve öğrenilip uygulanmasına önem vermiş, Kur’ân’ın bir bütün olarak ele alınıp hayata tatbik edilmesine gayret göstermiştir. Hilafette kaldığı dönemde, gerek küttâblarda gerek de mescitlerde Kur’ân’ın doğru bir şekilde öğrenilmesi için tedbirler almayı ihmal etmemiştir.

¹⁹² Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Tah.: Ahmed el-Birdûnî, Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, Kâhire, 1964, X, 110.

¹⁹³ Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, X, 111; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kâhire, t.y., I, 57; Nâyif Ma’rûf, *el-Edebü’l-İslâmî*, Dâru’n-Nefâis, Beyrût, 1990, s. 177.

¹⁹⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru’l-Medîne*, s.93.

¹⁹⁵ İbn Hibbân, *es-Siretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulefâ*, s. 395.

2.2.2 Hadis Eğitimi

Dinî eğitiminin teorik zeminden pratik hayata yansımaya olanak sağlayan en önemli hadise, Kur'ân'ın bir peygamber aracılığıyla gönderilmesi ve emir ve yasakların pratikte nasıl uygulanacağını insanlara bildirmesidir. Dolayısıyla Kur'ân'ın açıklaması mahiyetinde hadislerin öğretimi de Kur'ân eğitimi kadar önem kazanmıştır. Buna dayanarak Hz. Ömer, hadis öğretimi ve hadislerin yazımı konusundaki tutumunda da bunu açıkça ortaya koymaktadır.

2.2.2.1. Hadis Öğretimi

Hz. Peygamber'in sözleri olan hadisler, İslâm dininin Kur'ân'dan sonraki başvuru kaynağıdır. Hz. Peygamber'in en yakın dostlarından olan Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in olaylara yaklaşımını, verdiği kararları ve uygulamalarını bizzat yakından müşahade etmiş, bu durum da Hz. Ömer'in sünnet anlayışının¹⁹⁶ şekillenmesinde etkili olmuştur. Böylelikle Hz. Ömer'in verdiği kararlar ve uyguladığı yöntemler hususunda Hz. Peygamber'in yolundan gitmesi ve O'nun uygulamalarını esas alması tabîdir.

Hz. Ömer'in sünneti tatbik ettiğine Hacer'ül-Esved'i selamlamasını örnek gösterebiliriz. Hacerü'l-Esved'in üzerine eğilmiş ve: *“Şüphesiz sen ne fayda veren ne de zararı olan bir taşsın. Hz. Peygamber'in seni selamladığını görmesem ben de seni selamlamazdım.”*¹⁹⁷ buyurmuştur. Başka bir rivayette de Hz. Ömer'in Hacer'ül-Esved'i öptüğü ve *“Hz. Peygamber'in seni öptüğünü görmeseydim ben de seni öpmezdim.”* dediği kaydedilmektedir.¹⁹⁸ Kendi reyî ile verdiği hükümlerle çelişen bir hadisin varlığından haberdar olduğunda kendi uygulamasından vazgeçip hadisin hükmünü uygulamıştır.¹⁹⁹

Uygulamalarında Hz. Peygamber'i örnek alan Hz. Ömer, sünnetin tatbikinde farklı yanlış uygulamaların önüne geçmek için de hassas davranmıştır. Hudeybiye

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yay., Ankara, 1999; Sifil, *Hz. Ömer ve Nebvî Sünnet*, ss. 64-158.

¹⁹⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, Hac*, 50, 60; Müslim, *Sahîhu'l-Müslim, Hac*, 51; Tirmizi, *el-Câmiu'l-Kebîr, Hac*, 37; Nesâî, Ebû Abdîrahmân b. Şuayb (303/915), *es-Sünen, Menâsik*, Tah.: Abdulfettah Ebû Gudde, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 3. Bsk., Beyrût, 1988, 147.

¹⁹⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, Hac*, 60.

¹⁹⁹ Örnekler için bkz.: Sifil, *Hz. Ömer ve Nebvî Sünnet*, ss. 104-114.

Musâlahası'ndan önce Mekke'ye elçi olarak gönderilen Hz. Osman'ın öldürüldüğü ile ilgili bir haber Müslümanlara ulaşınca Hz. Peygamber orada bulunan Müslümanlardan ölünceye kadar kendisiyle beraber savaşacaklarına dair bey'at almıştır. Bu bey'at “şeceretü'r-rıdvân”²⁰⁰ olarak bilinen ağacın gölgesinde yapılmıştır.²⁰¹ Hz. Ömer hilafeti zamanında Müslümanlar tarafından ziyaret edilen bu ağacın kutsanabileceği endişesiyle bu ağacın kesilmesini emretmiştir.²⁰² Böylelikle Hz. Ömer bu uygulaması ile ağacın kutsanmasını engellemiş, ileride ortaya çıkabilecek yeni hurafelerin de önüne geçmeyi hedeflemiştir.

Hz. Ömer hilafette kaldığı dönemde halkın eğitimine son derece önem vermiştir. Fethedilen vilayetlere gönderdiği öğretmenlerden halka, Kur'ân'ın yanında Hz. Peygamber'in hadislerini de öğretmelerini bildirmiştir.²⁰³ Hz. Ömer döneminde, Benû Süleym kabilesine mensup Câ'de adındaki bir kişi, Medine şehrinin dışında kadınlara yönelik hadis öğretimi yapmaktaydı.²⁰⁴ Böylece yapılan faaliyetlerde kadınların eğitimi de ihmal edilmemiştir.

Hz. Ömer'in görevlendirdiği öğretmenler ve fethedilen bölgelere yerleşen sahâbîlerin önemli isimleri özellikle mescitlerde kurdukları ders halkalarında halka hadis öğretme gayreti içinde olmuşlardır. Ebû Müslim el-Havlânî Hims mescidine yatsı namazını ifa etmek için girdiği bir esnada Muâz b. Cebel'in de aralarında bulunduğu otuz kadar Müslüman'ın Hz. Peygamber'den işittikleri hadisler üzerinde mütaala ettiklerini görmüş ve o da bu meclisten hadis öğrendiğini ifade etmiştir.²⁰⁵ Yine Abdurrahman b. Ganm, Ebu'd Derdâ, Ubâde b. Sâmit, Şeddat b. Evs gibi

²⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Muhammed (734/1334), *Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1993, II, 165.

²⁰¹ Mustafa Fayda, “Bey'atürırdvan”, *DİA*, İstanbul, 1992, XI, 39.

²⁰² İbn-i Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 269.

²⁰³ Suyûti, Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b Ebî Bekir (911/1505), *Miftâhu'l-Cenne*, Medine, 1988, s. 50.

²⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Bağdâdî (626/1229), *Mücemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1991, III, 163.

²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 236.

âlimlerin Câbiye mescidinde Hz. Peygamber'den duydukları hadisleri birbirlerine aktardıkları nakledilmektedir.²⁰⁶

Hz. Peygamber'in sünnetlerinin tespiti ve muhafaza edilmesi hususunda çok hassas olan Hz. Ömer, Kur'ân'la hadislerin karıştırılmamasını istemiş ve bu ayrımın daima göz önünde bulundurulmasına önem vermiştir. Hz. Ömer'in hadisler konusundaki bu hassasiyeti kendisinden sonra gelen muhaddisler için örneklik teşkil etmiş ve isnad sisteminin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁰⁷

2.2.2.2. Hadislerin Yazımı Konusundaki Tutumu

Kur'ân'ı Kerim'in mushaf haline getirilmesi, muhafaza edilmesi açısından çok önemliydi. Bu teklifi ortaya atan kişi olan Hz. Ömer aynı fikri hadisler için de benimsemek istedi. Bu sebeple hadislerin yazıya geçirilmesi konusunda sahâbîlerle istişare etmiş onlardan olumlu karşılık aldıktan sonra bir ay boyunca bu konuyu düşünmüştür. Netice itibariyle Kur'ân'la karışır ya da Kur'ân'a tercih edilebileceği endişesiyle hadislerin yazıya geçirilmesi fikrinden vazgeçmiştir.²⁰⁸ Bu kararı verdikten sonra vilayetlere gönderdiği genelgede, yanında hadise dair yazılı belge olanların bu vesikaları yok etmeleri talimatını vermiştir.²⁰⁹

Bu rivayetlerden Hz. Ömer'in hadise karşı olduğu gibi bir anlayışa kapılmak doğru olmayacaktır. Zira Hz. Ömer hadislerin öğretilmesi konusunda ve sünneti uygulama konusunda son derece hassasken böyle bir düşünceye sahip olması düşünülemez. Kur'ân'ın muhafazası konusunda hassasiyetini bildiğimiz Hz. Ömer'in bu uygulaması ile de onu korumayı hedeflediğini söyleyebiliriz.

2.3. Dil Eğitimi

Bir eğitim mekanı olarak "bâdiye" başlığı altında; Arapların, Arapçanın fasih olarak konuşulmasına önem verdiği, bu sebeple çölde yaşayan bedevilerden nasıl

²⁰⁶ İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*, Beyrût, t.y., I, 269.

²⁰⁷ Ali Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği" SDÜİF Dergisi, 1995, sayı:2, s. 256.

²⁰⁸ İbn Abdilber, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, I, 109; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit (463/1071), *Takyîdu'l-ilm*, Dımaşk, 1975, ss. 49-51; Suyûti, Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Tedribu'r-Râvi*, Tah.: Ömer Haşim, Beyrût, 1989, II, 64.

²⁰⁹ İbn Abdilber, *Câmi'u Beyâni'l-ilm*, I, 109; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 53.

faydalandığı üzerinde durduk. Hz. Ömer zamanında fetihlerin artmasıyla farklı dilleri konuşan insanlarla Araplar aynı toplumun parçaları haline geldiler. Bu sebeple zamanla Arap dilinde bazı bozulmalar meydana gelmeye başladı. Hz. Ömer fethedilen bölgelerde İslâm dininin yayılması için tebliğ faaliyetlerine önem verirken, Arapçanın fasih olarak konuşulması için tedbirler almış, Arapça öğreniminin yaygınlaşması için de çalışmalar yapmıştır.

Hz. Ömer fetih hareketlerinin nihayetinde İslâm topraklarına dâhil olan halkın Müslüman olmalarını hedeflediği için, halka Kur'ân öğretilmesini istemiştir. Bu da ancak Arapçanın da öğretilmesi ile mümkün olabilirdi. Özellikle çocukların eğitimine büyük önem veren Hz. Ömer, onların eğitimi için öğretmenler tayin etmiş; Kur'ân'ın, okuma-yazmanın, Arapça dil ve kâidelerinin öğretilmesini istemiştir.²¹⁰ Bu dönemde Kur'ân'ın telaffuzunu ve i'râbını öğretmek için de çalışılmış, Arap edebiyatını ve gramerini bilenlerin Kur'ân öğretilmelerine dikkat edilmiştir.²¹¹

Ebû Mûsâ el-Eşâri'nin kâtibi Hz. Ömer'e yazdığı mektupta, min Ebû Mûsâ²¹² şeklinde bir hata yaparak mektubu göndermiştir. Hz. Ömer bu hatayı fark edince Ebû Mûsâ'ya şöyle yazmıştır: “Benim bu mektubum sana ulaşınca, kâtibine bir kamçı vur ve onu görevinden al.”²¹³ Genel anlamda Hz. Ömer'in Arapça'nın doğru kullanılmasına verdiği önemi anlatan bu hadise, özelde bizlere, dil bilgisi ve gramer kaidelerinin iyi bilinmesini bir gereklilik olarak göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca kâtiplik vazifesi yapan görevlilerin belirlenmesinde, gerekli olan özelliklerin belirlenmesinde dil hâkimiyetine verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır.

Fethedilen bölgelere tayin edilen valiler de İslâm'ın ve Arapçanın doğru öğrenilmesi konusunda çok hassas davranmışlardır. Hz. Ömer tarafından Medâin'e vali olarak tayin edilen Selmân-ı Fârisî, imamlık yapıp Kur'ân okuması için Arap olan Sahvan'ı görevlendirdi. Kendisinden Kur'ân öğretmesini isteyenlere de:

²¹⁰ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 340.

²¹¹ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 126.

²¹² Ebû Mûsa'dan anlamına gelen bu ifadenin doğrusu Arapça yazım kurullarına göre “min Ebi Mûsa” şeklinde olmalıydı.

²¹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 395.

Kur'ân'ın Arapça indirildiğini, bu sebeple de Sahvan'dan öğrenmelerinin daha uygun olacağını söylemesi, Selmân-ı Fârisî'nin Arapça konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.²¹⁴ Görüldüğü üzere Hz. Ömer, atadığı valileri de dil konusunda hassas olanlardan tercih etmiştir.

Hz. Ömer'in Arapçanın doğru öğrenilmesine bu kadar önem vermesi, İslâm dininin doğru öğrenilmesine verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Hz. Ömer dil korunmaz ve diğer dillerin etkisinde bozulursa bu bozulmanın uzun vadede İslâm dininin de tehlikeye girmesine sebep olabileceği endişesini taşıyordu.

Hz. Ömer'in dil hassasiyeti sadece Arapçanın doğru yazılması ve konuşulması ile sınırlı değildi. O Arapçanın etkili konuşulmasına da önem vermiş, etkili konuşanları da övmüştür. Celûla zaferinin müjdesini getiren Ziyad b. Ebîh, savaşı bütün ayrıntılarıyla Hz. Ömer'e ve halka anlattı. Onun dile hâkimiyetinden etkilenen²¹⁵ Hz. Ömer onu takdir ettikten sonra sordu: *“Bu kadar edebî ifade tarzını nereden öğrendin?”* *“İslâm askerleri kılıçlarını kullanırlarken, bize de dilimizi kullanmayı öğrettiler”* diyen Ziyad'ın cevabı yine edebî olmuştur.²¹⁶ Ayrıca sefâret görevinden edindiği tecrübe ile dil bilmenin bir devlete neler katabileceğinin farkında olan Hz. Ömer'in bu alanda donanımlı bir tebasının olmasını istemesi de oldukça muhtemel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Ömer, resmi belgelerde kullandığı dile önem vermiş ve edebî bir üslup benimsemiştir. Yazışmalarında veya yöneticileriyle yaptığı görüşmelerde zaman zaman benzetmeler kullanmış ve ifadelerini sanat ile zenginleştirmiştir.²¹⁷ Kadîsiye Seferine başkomutan olarak atadığı Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı yolcu ederken kullandığı ifadeler bu durumu ortaya koymaktadır:

“ Hakikatin bilgi, renk ve izleri bulunmaktır. Hakikatin bilgisi, edepten ve yumuşak başlı olmaktan geçer. Hakikatin rengi ve izleri ise af yolunu tutmaktır. Allah her şeye girilecek bir kapı bahşetmiş ve bu kapılar için birer anahtar

²¹⁴ Nemengâni, *et-Terbîyetü ve 't-Ta'lîm*, s. 41.

²¹⁵ İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 481.

²¹⁶ Ağırakça, *Hz. Ömer*, s. 43.

²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, s. 158. vd.

belirlemiştir. Olaylardan ders çıkarmak hakikatin kapısı, takva sahibi olmak ise anahtarıdır. Takva ise haksızlığa uğrayanın hakkını, haksızlık edenden almaktır."²¹⁸

Hiz. Ömer döneminde Arapça dil eğitime önem verildiği kadar yabancı dillerin öğrenilmesi konusunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bizzat Hiz. Ömer'in İbrânice öğrendiği ve Tevrat'ı okuduğu ile ilgili rivayetler kaynaklarımızda mevcuttur.²¹⁹

Medine'de kurulduğu günden itibaren divan defterleri Arapça tutulurken²²⁰ Irak'ta Sâsânîler, Suriye ve Mısır'da Bizanslılar tarafından kurulan ve İslâm fetihlerinden önceki dönemlerden beri devam etmekte olan Dîvânü'l-Harac'lar aynen ve kendi dillerinde bırakılmışlardır. Bu defterler Irak'ta Pehlevîce, Suriye'de Rumca, Mısır'da da Rumca veya Kıptîce tutuluyordu.²²¹

Farklı dilleri konuşan diğer devletlerle yapılan görüşmelerde de dil hayatı bir öneme sahiptir. Bu sebeple ülkeler arasındaki önemli görüşmeleri gerçekleştiren elçilerin, gittikleri ülkelerde konuşulan dile hâkim olmaları elzemdir. Örneğin Kadisiye Savaşı öncesi elçi olarak görevlendirilen Selmân-ı Fârisî'nin, Sâsânîler'in konuştuğu dil olan Farsça'yı konuşuyor olması, elçi olarak seçilmesinde hiç şüphesiz büyük bir rol oynamıştır.²²² Hatta bazen elçilerden gittikleri bölgelerdeki halklar hakkında gizli bilgiler toplamaları istenmiştir. Mesela Amr b. el-Âs Mukavkıs'a gönderdiği heyetin içine Kıptîce bilen birini yerleştirmiş, Kıptîce bildiğini fark ettirmeden o bölge hakkında gizliden bilgi toplaması talimatını vermiştir.²²³ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Hiz. Ömer döneminde yabancı dile hakim olan elçiler devletin başka devletlere karşı güzel temsil edilmesine olanak sağlamıştır.

Hiz. Ömer döneminde İslâm devletinin geniş sınırlara ulaştığı, sınırların içerisine farklı dilleri konuşan ülkelerin dâhil olduğu ve komşu devletlerle devamlı

²¹⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 86.

²¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 133.

²²⁰ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 323.

²²¹ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 116; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz Ömer*, 5. Bsk., Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017, s. 61.

²²² Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, III, 489.

²²³ Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), *Fütûhu's-Şam*, Mısır, 1935, II, 33.

irtibat halinde olmanın zorunluluğu göz önüne alındığında yabancı dillere Müslümanların önem vermesi gerektiği hakikati ortaya çıkmaktadır.

2.4. Aile Kurumuna Verilen Önem

İnsanlar, genel kabule göre, başlangıçtan beri aile kurumunu kutsal sayacak kadar buna önem vermişler ve bu düzen içinde yaşamaya gayret etmişlerdir. Aile, sosyal yapının çekirdeğidir. İslâm dinine göre toplumun temelini aile oluşturur. Milletler de ailelerden oluşmaktadır. Bu sebeple İslâm'da aile küçük bir millet, millet de büyük bir aile kabul edilir. Bu sebeple sağlam ve sağlıklı ailelerin oluşturduğu toplumlar, sağlıklı bir milleti meydana getirir.²²⁴ Hz. Ömer de bu durumun farkında olarak aile eğitimine oldukça ehemmiyet göstermiştir.

2.4.1. Aile Eğitimi

Eğitim ailede başlar. Huzurlu ve mutlu ailelerden oluşan bir toplum, gelişime ve ilerlemeye daha açıktır. Hz. Ömer de aile kurumunun bu rolünü bildiği ve bu kurumun sağlıklı olması için gerek ferdi gerekse de kurumsal birtakım tedbirler almaya gayret etmiştir.

Hz. Ömer'in aile eğitimine önce kendi ailesinden başladığını söyleyebiliriz. Henüz İslâm'ın ilk yıllarından okuma-yazma bilenlerin sayısı çok az iken Hz. Ömer ve oğlu Abdullah cahiliye devrinde okuma-yazma bilmekteydiler.²²⁵ Hz. Ömer'in kabilesinden Şifa binti Abdillâh el-Adeviyye de okuma-yazma bilmekteydi ve Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya da okuma-yazma öğretmişti.²²⁶

Hz. Ömer çocuklarının ibadetlerine de önem verirdi. Gece kalkıp namaz kıldıktan sonra çocuklarını namaz, namaz diyerek namaza kaldırır, onlara: "*Aile fertlerine namazı emret, kendin de bunda kararlı ol.*"²²⁷ ayetini okurdu.²²⁸

²²⁴ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 74.

²²⁵ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütüb, 11. Bsk., Beyrût, 1975, s. 141.

²²⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 540.

²²⁷ Taha, 20: 132.

²²⁸ Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyin (458/1066), *Şuâbu'l-İmân*, Tah.: Muhammed es-Saîd Besyûnî ez-Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990, III, 127.

Hız. Ömer, Müslüman halkına bazı yasaklar koyduğunda aile fertlerini huzurunda toplar ve onlara: *“İnsanların gözü hep sizin yapıp ettiklerinizdedir, benim onlar için koyduğum yasalara öncelikle sizin riayet etmeniz gerekmektedir. Şayet sizden birisi bu yasakları ihlal edecek olursa size vereceğim ceza onlarınkinden iki kat fazla olacaktır.”*²²⁹ diyerek uyarılarda bulunurdu. Bu durum Hız. Ömer’in eğitime öncelikle ailesinden başladığını göstermektedir. Aile fertlerinin olumsuz tutum ve davranışlarının tüm Müslümanları etkileyebileceğini düşünmüş ve ailesine uyarılarda bulunmuştur.

Toplumun temelini oluşturan aile kurumunu korumak ve her daim bu kurumu ayakta tutacak tedbirler almak, Hız Ömer’in önemle üzerinde durduğu konulardandı. Medine sokaklarında gezerken bir kadının hayıflandığına şahit olmuştu. Bu durumun sebebinin ne olduğunu sormuş, cihat için evinden çıkan kocasının aylardır gelmediği için üzgün olduğu cevabını almıştı. Bu olay üzerine Hız. Ömer kadının halini daha iyi anlamak için kızı Hafsa’ya, kadınların kocalarından ayrı kalabilecekleri en fazla süreyi sorup istişarede bulundu.²³⁰ Hız. Ömer bunun üzerine askerlerin dört ay sonunda ailelerinin yanına izne gelmeleri talimatını vermiştir.²³¹

Hız. Ömer, bir kadının kocasını şikayeti üzerine eşlerin birbirlerinin cinsel beklentilerini karşılması konusunda asgari süreler belirlemiş, böylece eşler arasında çıkabilecek sorunlara çözüm önerileri getirilmiştir.²³² Diğer bir hadisede de Hız. Ömer, bir kadının; simasının çok güzel, çehresinin ve saçlarının çok düzgün olduğu Nasr b. Haccac adında bir kimse ile beraber olmak istediğini işitmiştir. Bunun üzerine sabahleyin Nasr’ı huzuruna çağırılmış, Nasr’ın da kadınlara karşı zaafı olduğunu sezmiş ve: *“Kadınların seni arzuladığı bir yerde durma!”* uyarısında bulunup onu Basra’ya göndermiştir.²³³ Zannediyoruz ki Hız. Ömer bu uygulamayı fitneye sebep olabileceği endişesiyle gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu örnek olay, Hız.

²²⁹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t- Târîh*, III, 58.

²³⁰ M. Yaşar Kandemir, “Hafsa”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 120.

²³¹ Abdurra’uf Avn, *el- Fennü ’l-Harbî fi Sadri ’l-İslâm*, Mısır, 1961, s.94.

²³² Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sifil, *Hız. Ömer ve Nebevî Sünnet*, s. 54. vd.

²³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XL, 275; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, IX, 138.

Ömer'in aile kurumu konusundaki hassasiyetini ortaya koyması açısından önemlidir.²³⁴

Hz. Ömer'in Basra, Kûfe, Fustat gibi ordugâh şehirlerin kurulmasını emretmesinin altında yatan sebeplerden birisinin de fetihlere katılan askerlerin aileleri ile birlikte yaşamalarını istemiş olmasıdır.²³⁵ Böylece aile bireylerinin bir arada yaşaması sağlanmış ve aile bütünlüğünün korunması amaçlanmıştır.

Bir gün Hz. Ömer sokakta ağlayan bir kız çocuğu görmüş, durumu araştırdığında ise çocuğun annesinin köle olarak satıldığını ve bu yüzden ağladığını öğrenmiştir. Bu durumu sahâbîlerle görüştüğünden sonra aile bağlarının koparılmasına engel olmak için hür olan bir kişinin annesinin köle olarak satılmasının doğru olmadığını söylemiş ve ümmü veledin²³⁶ satışını yasaklamıştır.²³⁷ Bu uygulama da Hz. Ömer'in ailenin birlik ve beraberliğine verdiği önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Câhiliyye döneminde talakın-boşamanın bir sınırı olmadığından erkek karısını dilediği kadar boşar ve herhangi bir şart gözetilmeksizin istediği zaman tekrar nikahına alırdı. Bu durumdan da her zaman kadınlar zarar görürdü.²³⁸ Bakara Sûresi'nde²³⁹ bu sınırsız boşama durumuna belli düzenlemeler getirilmiş ve üç talak²⁴⁰ hakkının bir defada kullanılmamasına işaret edilmiştir. Tek bir lafızla verilen üç talakın Hz. Peygamber döneminde tek bir talak sayılmasına²⁴¹ karşın, Hz. Ömer: 'İnsanların, kendileri için mühlet ve genişlik bulunan bir meselede acele davranmalarını'²⁴² gerekçe göstererek tek bir lafızla verilen üç talakın tek talak

²³⁴ Muhammed Temmâvî, *Hiz. Ömer ve Modern Sistemler*, . Çev.: Muhammed Vesim Taylan, 2. Bsk., Kayihan Yay., İstanbul, 2004, ss. 92-93.

²³⁵ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 204.

²³⁶ *Ümmü veled*: Kelime anlamı; "çocuk annesi" demektir. Bir fıkıh kavramı olarak ise, sahibinden çocuğu olan câriyeleri ifade eder. Ümmü veled, câriyeler için tanınan özel bir statüdür. Bu statüye sahip olduktan sonra câriye bir başkasına satılmaz ve sahibinin ölümüyle birlikte hürriyetine kavuşur. bkz.: İbrahim Paçacı, "Ümmü Veled", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara, 2007, s. 673.

²³⁷ Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el- Hâkim (405/1014), *el-Müstedrek*, Dâru'l Ma'rife Beyrût, t.y., II, 458.

²³⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 126.

²³⁹ Bakara, 2: 229-230.

²⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gezgin, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, ss. 221-228.

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 265; Ebû Dâvûd, *Sünen*, *Talak*, 9.

²⁴² Müslim, *Sahihu'l-Müslim*, *Talak*, 15.

sayılmayıp üç talak sayılacağını bildirdi. Dolayısıyla bu durumda nihâf boşanmanın gerçekleşmiş olacağını beyan etmiş oldu.

Böylece toplumda boşanma gibi hassas bir konuda insanların ağız alışkanlığıyla bu durumu suistimal etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Aile kurumu korunmaya çalışılmış ve kadınların kocaları tarafından istismar edilmelerinin önüne geçilmiştir.²⁴³

Huzeyfe b. Yemân'ın Yahudi bir kadınla evlendiğini haber alan Hz. Ömer, ondan kadını boşamasını istedi. Bu istek üzerine Huzeyfe, Hz. Ömer'e: "*Ehl-i kitapla evliliği haram mı kılıyorsunuz?*" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Ömer: "*Hayır haram olduğunu söylemiyorum, onları pek tanımadığımız için zinakar olanlarıyla evlenmenizden endişe ediyorum.*"²⁴⁴ diye cevap verdi.

Hz. Ömer Müslüman aile kültürünün bozulmasından endişe ettiği için Huzeyfe'yi ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmekten men etmiştir. Bu durum, onun aile yapısını korumayı hedeflediğini göstermektedir. Halbuki Kur'ân-ı Kerîm'de: "...*Gayri meşru ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşrû bir nikahla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar -mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helaldir...*"²⁴⁵ ayetiyle ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmeye izin verilmektedir.

Hz. Ömer döneminde İslâm devletinin sınırları genişlemiş, farklı dine ve kültürlere sahip insanlar İslâm medeniyetine dâhil olmuşlardır. Hz. Ömer'in İslâm aile kültürünün korunmasını hedeflediğini söyleyebiliriz. Sahabenin ileri gelenleri mübah olan bir fiili işlerken onları örnek alan halk kesiminin de aynı şeyi yapması halinde çeşitli sakıncalar doğurabilecek sonuçların ortaya çıkmasından endişelendiği görülmektedir.

²⁴³ Gezgin, *Özgün Bir Kur'ân Yorumu Hz. Ömer Örneği*, ss. 227-228.

²⁴⁴ Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyin (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Tah.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Mekke, 1994, VII, 122.

²⁴⁵ Maide, 5:5.

2.4.2. Çocukların Eğitimi

İslâm dini çocukların erken yaşlardan itibaren güzel bir şekilde yetiştirilmesine önem vermektedir. Erken yaşlarda verilen terbiye ve eğitim, çocuğun yetişmesinde ve karakterinin şekillenmesinde hayati öneme sahiptir. Hz. Peygamber'in de: "*Çocuklara ikram edin ve onları güzel terbiye edin.*"²⁴⁶ buyurması ve bir babanın çocuğuna bırakabileceği en güzel mirasın güzel ahlak olduğuna dikkat çekmesi,²⁴⁷ Bedir Gazvesi esirlerinden okuma-yazma bilenlerin, Müslüman on çocuğa okuma-yazma öğretmek suretiyle serbest kalması,²⁴⁸ Hz. Peygamber'in çocukların eğitimine verdiği önemin göstergelerindendir.

Eğitim çocukluk dönemiyle başlayan bir süreçtir. Özellikle çocukların okuma-yazma öğrendikleri, tabi, beşeri ve dinî ilimleri öğrendikleri kütüphanelerin Hz. Ömer döneminde hızla ve sistemli olarak açılmasında, onun tertip edip diğer vilayetlere gönderdiği programın etkisi büyük olmuştur. Söz konusu programa kütüphane başlığı altında yer verilmiştir.

Hz. Ömer çocukların mescidin uhuvvetini bozacağından endişelenip çocukların eğitimi için mescidin bir kenarında Butayha (Betiha) denilen bir revak yaptırdığına daha önce değinmiştik.²⁴⁹ Söz konusu Buteyha da şiirlerin temaşa edildiği edebî tartışmalara fırsat veren ve çocukların eğitimini destekleyen bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Hz. Ömer'in mescitte şamata eden çocukları uyarması, onların terbiyelerine önem verdiğini ve mescit adabını çocuklarda yerleştirmeye gayret ettiğini göstermektedir.

Hz. Ömer yeni doğmuş çocuklara yüz dirhem atıyye bağlamıştı. Bu uygulamasının sebebi sorulduğunda ise: "*Bu ücret yalnızca onların hakkıdır ve bu haklarını onlara teslim ettiğim için mutluyum. Umulur ki bu atıyyeler ailelerine bereket getirir ve ileride ailelerinin geçimi için bir vesile olur.*" cevabını vererek çocukların ve ailelerinin geleceği için çok güzel muratlarının olduğunu göstermiştir. Hz. Ömer ayrıca kimsesiz çocukların -emzirilme ve yeme içme ihtiyaçları için-

²⁴⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, IV, 630.

²⁴⁷ Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr, Sünenü't-Tirmizî*, III, 402.

²⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 20.

²⁴⁹ Kettâni, *et-Terâtib 'ul-İdâriyye*, III, s. 112.

velilerine beytûlmâlden her ay destek verirdi.²⁵⁰ Böylece öksüz, yetim ve kimsesiz çocukların eğitim masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.²⁵¹

Dönemin dikkat çeken durumlarından biri de kimsesiz çocukların himaye edilmesidir. Hz. Ömer Saîd b. Âs'ın himayesini üstlenmiş ve onu evine almıştır.²⁵² Kendisine buluntu bir çocuk getiren adama: *"Bu hür bir çocuktur, onun velayetini sen üstlen; bakımı için gerekli tüm mâli yükümlülükler devlet tarafından beytûlmâlden karşılanacaktır."*²⁵³ buyurarak bugünkü adı "koruyucu aile" olan uygulamanın bir benzerini uygulamıştır.

Hz. Ömer döneminde; öğrencilerin köle veya köle çocuğu olması, erkek veya kız olması eğitimden yararlanma imkânını değiştirmemiştir. Altı yaşında tüm erkek, kız ve köle çocuklar bir küttâba gitmiş ve gerekli olan temel eğitimi almıştır.²⁵⁴ Böylece eğitim-öğretim zorunlu hale getirilmiştir. Tüm bu gelişmelerin, halife tarafından çocukların eğitiminin ne kadar önemle planlandığını ifade etmesi açısından yeterli olduğunu ifade edebiliriz.

Fetihlerle beraber devletin sınırlarının genişlemesiyle farklı milletlerden halkların çocuklarının da İslâm ile tanışması hedeflendiğinden Hz. Ömer fethedilen bölgelerdeki eğitim çalışmalarına önem vermiştir. Cahiliyenin değiştirilmesi güç taassubunu yenmek adına küçük yaşlardan itibaren çocukların gerekli eğitimi alabilmesi için gerekli tüm adımlar atılmaya, çocuklar arasındaki fırsat eşitliğinin de sağlanmasına gayret gösterilmiştir.

2.5. Gayr-ı Müslimler ve Eğitim

Eğitim, sadece İslâm'a girmiş teba için değil; aynı şartlarda ve mekânda yaşayan tüm teba için kaçınılmazdır. Zira Müslüman olsun ya da olmasın insanların refah içerisinde yaşayabilmeleri için gerekli kurallar olmalıdır. Ayrıca bunun da ötesinde refah seviyesinin artmasında ve gelişmişlikte en önemli etkenin de eğitim

²⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.634.

²⁵¹ Rana, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, s. 133.

²⁵² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't- Târih*, III, 112.

²⁵³ San'ânî, *el-Musannef*, VII, 611, 614.

²⁵⁴ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 85.

olduğu bir gerçektir. Halife de bunun farkındadır. Kaldı ki Hz. Ömer'in İslâm'ı kabul serüveninde eğitilmiş oluşunun etkisinden bahsetmiştik. Dolayısıyla Müslüman tebanın İslâm'ın kurallarını hassasiyetle uygulayabilmeleri açısından önemli olan eğitimin henüz İslâm'ı benimsememiş bir kişi ya da toplum için de onlara hidayet kapısını aralaması ya da Müslümanlarla yaşamının kurallarını bilmeleri bakımından önemi büyüktür.

Hz. Peygamber, Müslümanların yaşadığı yerlerde İslâm inancını benimsememiş olanların inanç özgürlüğüne, can ve mal emniyetine sahip olarak hayatlarını devam ettirmelerine olanak sağlamıştır. Hz. Peygamber'in hicretten sonra yaptığı ilk icraatlardan biri, müşrik ve Yahudilerle anlaşma yapmak olmuştur. Bu suretle Medinede farklı birçok dini ve kültürel grubun bir arada yaşadığı bir toplum oluşmuştur.²⁵⁵

Hz. Ömer döneminde fethedilen bölgelerde, İslâm'dan önce farklı inanış ve görüşte olan birçok insan yaşamaktaydı. Fetihlerin ardından gayr-ı müslim olarak isimlendirdiğimiz bu insanlarla Müslümanlar bir arada yaşamaya başlamış, aynı toplumun parçaları halini almışlardır. Bu sebeple bu dönemde gayr-ı müslimlerin eğitimine yönelik bazı faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Hatta bazen Müslüman olmayan bu tebadan öğretmenler eğitim faaliyetlerinde halife tarafından görevlendirilmiştir.

Fetih hareketleri çerçevesinde, Müslümanlar ile gayr-ı müslimler arasında çeşitli barış anlaşmaları yapılmış, bu anlaşmalarla gayr-ı müslim halkın can ve mal emniyetinin sağlanması hedeflenmiştir. Hz. Ömer'in ve görevlendirdiği valilerinin yaptığı bu anlaşmalar genel olarak aynı muhtevaya sahipti. Hz. Ömer Kudüs halkıyla, Halid b. Velid Dımaşk ahalisiyle, Amr b. Âs Filistin, İyaz b. Ganm Cezire halkıyla gerçekleştirdiği anlaşmalarda, gayr-ı müslim halkın can ve mal güvenliğini tesis etme karşılığında onlardan cizye talep etmişlerdir.²⁵⁶

²⁵⁵ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 69.

²⁵⁶ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrût, t.y., II, 147, 150.

Hz. Ömer zamanında verimli birçok toprak İslâm coğrafyasına katılmıştır. Bu bölgelerin toprakları askerler arasında pay edilmek yerine bölgenin gayr-ı müslimlerine bırakılmış, onlardan işledikleri bu topraklar için vergi talep edilmiştir.²⁵⁷ Bu durum Müslüman olmayan halka karşı gösterilen müsamahanın en güzel örneklerindedir.²⁵⁸ Hz. Ömer bu uygulaması ile gayr-ı müslimlerin üreterek toplumda aktif bir rol oynamasını sağlamış, onları toplumdan dışlamayarak gönüllerini fethetmiştir. Zira ellerindeki toprakları alıp ganimet olarak dağıtsaydı gayr-ı müslim halk fakirleşecek, belki de köle olacaktı. Böyle bir duruma düşseler İslâm'ı kabul etmeleri zorlaşacaktı.

Gayr-ı müslimlerden alınan vergilerde de esnek davranılmıştır. Yaşlı olanlarından, zayıf ve hasta olanlardan, zengin iken fakirleşmiş olanlardan vergi almak bir yana, hasta, yaşlı olanların ve onların ailelerinin ihtiyaçları beytül mâlden karşılanmıştır.²⁵⁹ Hz. Ömer bir gün dilencilik yapan yaşlı bir gayr-ı müslim görmüş, onu bu duruma iten Câbiye yöneticilerine: *"Sizler bu adama sağlıklı zamanında cizye yüklediniz, yaşlanınca da dilencilik yapmaya terk ettiniz öyle mi!"* diyerek sitem etmiş, onun vergisini kaldırmış ve on dirhem maaşa bağlanmasını emretmiştir.²⁶⁰ Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz Basra valisine gönderdiği mektupta bu durumu anlatmış ve Hz. Ömer'in bu uygulamasını kendine örnek almıştır.²⁶¹ Halifenin güzel uygulamaları sadece dönemi etkilemekle kalmamış, sonraki dönem yöneticilerine de örneklik teşkil etmiştir.

Müslüman olmayan halktan alınan vergiler ile Müslümanlardan alınan vergiler arasında ciddi farklar da bulunmamaktadır. İslâm devleti hiçbir zaman sömürü politikası izlememiş, gittiği bölgeleri sadece maddi gelir kaynağı olarak görmemiştir. Bu sebeple de gayr-ı müslim unsurlara ağır vergiler yüklenmemiştir.

²⁵⁷ Erten, "Hz. Ömer Döneminde Sosyal Yapı ve Değişme", s. 301.

²⁵⁸ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Dönemi'nde Gayr-ı Müslimler*, 1. Bsk., İFAV Yay., İstanbul, 2006, s. 45.

²⁵⁹ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Çev.: Ali Özek, Hisar Yay., İstanbul, 1973, s. 30.

²⁶⁰ Hindî, *Kenzü'l-Ummal*, IV, 825.

²⁶¹ Hasan Tanrıverdi, "Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2003, sayı:4, XVI, 677.

Ayrıca Müslümanlar buralardaki zenginliği merkeze taşımak yerine, bu bölgeleri zenginleştirme ve medenîleştirme yolunu seçmişlerdir.²⁶²

Halife valilerine gönderdiği mektuplarda onlara gayr-ı müslimlerin haklarını gözetmeleri konusunda uyarılarda bulunuyor, vergi memurlarının halka zulmetmemelerini özellikle vurgulamayı ihmal etmiyordu.²⁶³ Hz. Ömer'in gittiği bölgelerde gayr-ı müslim vatandaşların görüşlerine de başvurduğu bilinmektedir.²⁶⁴ Bu gibi durumlar gayr-ı müslimler nezdinde Müslümanların değerini yükseltmekteydi.

Hz. Ömer fethedilen bölgelerdeki gayr-ı müslim vatandaşların inandıkları dinde özgürce yaşamaları ve ibadetlerini diledikleri şekilde yapabilmeleri için zemin hazırlamıştır. Anlaşma yoluyla fethedilen beldelerde mevcut olan kilise, havra gibi ibadethanelerin yıkılmayıp faaliyetlerine devam edeceğini müjdelemiştir.²⁶⁵ Hz. Ömer gayr-ı müslim din adamlarını da vergiden muaf tutmuştur.²⁶⁶ Yine O'nun zamanında gayr-ı müslim din adamlarıyla resmi düzeyde önemli müzakerelerin de yapıldığı görülmektedir.²⁶⁷

Gayr-ı müslim halk kiliselerde sadece ibadetlerini yerine getirmekle kalmamış, buraları bir eğitim-öğretim kurumu olarak kullanmışlardır. Kiliselerde yapılan bu eğitim faaliyetlerinin içeriğine sahip olmamakla beraber bu eğitimlerin dini içerikli olduğu tahmin edilmektedir.²⁶⁸ Hz. Ömer'in bu uygulamayla gayr-ı müslimlere sadece ibadet hürriyeti vermediğini, onların kendi dinlerini de öğrenmelerine imkan sağladığını görmekteyiz. Bu düşünceye sahip bir Halife'nin eğitimi çok yönlü bir faaliyet olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz.

Bütün bunların yanında devletin önemli kadrolarında gayr-ı müslimlere görev verilmesi konusunda ihtiyatlı davranılmıştır. Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'ari'nin

²⁶² Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 52

²⁶³ Ebû Yusûf, *Kit'abü'l-Harâc*, s. 113, 124.

²⁶⁴ Ebû Yusûf, *Kit'abü'l-Harâc*, s. 41.

²⁶⁵ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr.: H.M. Herâs, Kâhire, 1970, ss. 137-138.

²⁶⁶ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 304.

²⁶⁷ Balcı, *Hz Ömer Döneminde Diplomasi*, s. 421.

²⁶⁸ Murat Gök, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 219.

gayr-ı müslim bir kâtip vazifelendirdiğini haber aldığı vakit: ”Müslümanlardan başkasını sırdaş edinmeyin. Çünkü onlar size kötülük etmekten geri durmazlar.”²⁶⁹ ayetini hatırlatıp tedbirli olmasını söylemiştir.²⁷⁰ Kendisine gayr-ı müslim kâtip tavsiye eden Ebû Dikhan’a da aynı gerekçe ile karşı çıkmıştır.²⁷¹ Ancak Hz. Ömer yeni fethedilen Irak, İran, Mısır gibi bölgelerde devletin idaresinde yer alan görevlileri değiştirmemiş ancak yönetimde yer alacak kişilerin Müslüman olmasında hassas davranmıştır.²⁷² Görüldüğü üzere Hz. Ömer gayr-ı müslimlerden istifade etmekten çekinmemiş ancak devlet kademesinde önemli vazifelere getirmek hususunda ihtiyatlı davranmıştır.

Hz. Ömer’in gayr-ı müslimler hususundaki özverili politikaları ve eğitimci yaklaşımı, fethedilen bölgelerde İslâm’a girişleri hızlandırmıştır. Zira bir bölgenin tam anlamıyla fethi, gönüllerin fethi ile mümkün olmaktadır. Hz. Ömer de gayr-ı müslimlere karşı son derece hoşgörü ile yaklaşmış, onları toplumdan ayırıştırmak yerine, onları toplumun bir parçası kabul etmiştir. Bu durum da gayr-ı müslimlerin zamanla Müslüman olmasına vesile olmuştur.

Hz. Peygamber İslâmın ilk yıllarında, okuma-yazma bilen Müslümanların, birçoğunu vahiy kâtibi olarak görevlendirmişti.²⁷³ Bu sebeple okuma-yazma öğrenme arzusunda olanlara, okuma-yazma öğretme vazifesini gayr-ı müslimler üstlenmiş oldular.²⁷⁴ Hz. Peygamber döneminde bilinen altı adet küttâbın olduğuna ve bu küttâbların ise gayr-ı müslimlerin isimleriyle anıldıklarına küttâb başlığında değinmiştik.

Hz. Ömer zamanında Müslüman öğretmenlerin sayısı artmış olmasına rağmen, Medineli Müslüman çocuklara okuma-yazma öğretilmesinde Hıristiyan olan muallimlerden de faydalanılmıştır. Hırelî bir Hıristiyan olan Cüfeyne’nin Medine’de küttâbda öğretmen olarak görev aldığına küttâb başlığı altında değinmiştik. Bu

²⁶⁹ Bakara, 2: 28.

²⁷⁰ Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Râzî (370/981), *Ahkâmu’l-Kur’ân*, Tah.: Muhammed Sadık Kamhâvî, Dâru’l-Mushaf, Beyrût, t.y., II, 324.

²⁷¹ Cassâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 324.

²⁷² Nemengâni, *et-Terbîyetü ve’t-Ta’lîm*, s. 56.

²⁷³ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 147, 459.

²⁷⁴ Divitci, *et-Terbîyetü ve’t-Ta’lîm*, s. 116.

durum eğitim-öğretim hizmetlerinde, özellikle de okuma-yazma öğretilmesi hususunda, gayr-ı müslimlere görev verildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer döneminde kaynaklarımızda gayr-ı müslimlerin öğretmen olarak görevlendirildiğine dair bilgiler mevcut iken bu öğretmenlerden sadece Cüfeyne ismine ulaşabildiğimizi belirtmeliyiz. Cüfeyne'nin öğretmenlik yaptığına dair bilgiyi ise eğitim faaliyetleri içerisinde değil, Hz. Ömer'in şehit edilmesi ile ilgili rivayetlerin²⁷⁵ içerisinde bulmuş olmamız düşündürücüdür. Böylesine önemli bir görevi üstlenmiş Cüfeyne'nin ismi Hz. Ömer'in şehit edilmesi ile ilişkilendirilmemiş olsaydı muhtemelen kaynaklarımızda bu isme de ulaşamamış olacaktık.

Bu başlık altında Müslüman olmayan tebanın yapılan icraatlar ile nasıl bir eğitim sürecinden geçtiği iki cihetten ele alınmıştır. Birinci cihette gayr-ı müslimlerin inançlarına saygı gösterilerek Müslüman halkla ve devletle uyum içerisinde yaşayan bir vatandaş olmaları amaçlanmış, ikinci cihette de onlara İslâm'ın kapılarını açacak uygulamalar vesilesiyle Müslümanlaşmaları hedeflenmiştir. Bu iki cihette de gayr-ı müslim tebanın eğitim merhalelerinden geçtiği gözlemlenmiştir. Bu sebeple yukarıda verdiğimiz tüm tespitler bu iki cihete göre eğitimin konusuna girmektedir. Zira bu uygulamalar gayr-ı müslimlerin değişimine ve gelişimine olanak sağlamış planlı uygulamalardır.

2.6. Askerî ve Siyasî Eğitim

Hz. Ömer'in fetih hareketlerindeki başarısının altında, onun askerî ve siyasî açıdan son derece etkili olması yatmaktadır. Örneğin, fethedilen bölgelerdeki toprakları bölge halkına bırakıp askere ganimet olarak dağıtmayarak askerin ziraatle uğraşmasının önüne geçilmiş, askerin asli vazifesine odaklanması sağlanmıştır.²⁷⁶ Hz. Ömer döneminde düzenli ordular kurularak,²⁷⁷ Basra, Kûfe, Fustat gibi ordugâh

²⁷⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, X, 432-433.

²⁷⁶ Balcı, *Hz. Ömer Dönemi'nde Diplomasi*, s. 203.

²⁷⁷ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun, 1990, ss. 22-23.

şehirlerde²⁷⁸ askerin daimi olarak ikame etmesi sağlanmıştır. Bu şehirler fetihlerin hızlanmasında etkili olmuştur.

Halife Ömer döneminde fetihlere katılan askerlerin eğitimiyle ilgilenilmiş ve fetihlerin sağlıklı devam etmesi hedeflenmiştir. İslâm ordularının içinde alimler de yer almışlar ve askerlerle yakından ilgilenmişlerdir.²⁷⁹ Örneğin Yermük ordusunda görev alan Ebû Süfyân anlattığı hikayelerle, Mikdâd b. Esved de Hz. Peygamber'in Bedir'de yaptığı gibi Enfâl suresini okuyarak askerleri cesaretlendirmeye çalışmışlardır.²⁸⁰ Fetihlerin uzun ve meşakkatli bir süreç olduğu göz önüne alındığında bu faaliyetlerin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Savaşlarda kullanılan atlara bu dönemde çok büyük önem verilmiş ve bu atların yetiştirilmesi ve eğitilmesi için özel görevliler tayin edilmiştir. Hz. Ömer Kûfe'ye tahsis edilen dört bin adet atın sorumluluğunu atlar konusundaki maharetiyle bilinen Selmân b. Rebîa'ya vermiştir.²⁸¹ Savaşlarda kullanılan atlar için ise özel meralar ayrılmaktaydı. Bu meralardan biri Mekke yakınlarındaki Darîh bölgesinde, diğeri ise Medine'nin Rebeze bölgesinde yer almaktaydı. Medine'deki meraların sorumluluğunu da Hz. Ömer hizmetçisi Hüney'e vermişti.²⁸²

Önemli fetih hareketlerinin yapıldığı Hz. Ömer döneminde, bu fetihlerde yer alan askerlerin sistemli bir eğitimden geçtiğini düşünmek tabidir. Bu düşünce ile birçok kaynak tarafımızdan taranmış, ancak askerlerin eğitim-öğretimine dair bir kuruma ve bu yönde bilgilere ulaşılamamıştır. Mustafa Zeki Terzi: “*Askerlerin harp sanatlarını savaşlardan elde ettikleri bilgilere borçlu olduklarını, askerî eğitimin temelini halife ve komutanların savaşta önce ve sonra yaptıkları konuşmaların oluşturduğunu söylemektedir.*”²⁸³ Bu çıkarımda haklılık payı olabileceği gibi, dönemin fetih hareketlerinin büyüklüğü ve sistemli oluşu göz önüne alındığında

²⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yılmaz Can, “*Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme*”, İSTEM Dergisi, Konya, 2005, Y:3, sayı:6, s. 215.

²⁷⁹ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve 't-Ta'lim*, s. 36, 46.

²⁸⁰ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, III, 397.

²⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 219; Abdülkadir Şenel, “Selmân b. Rebîa”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 443.

²⁸² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 174.

²⁸³ Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, ss. 57-58.

dönemin askerî eğitim faaliyetlerinin halen bütün netliğiyle ortada olmadığını düşünmekteyiz.

Hz. Ömer devlet kademesinde önemli görevlere getirdiği kişileri seçerken dikkatli davranmış, onları birtakım kriterlere tabi tutarak atamıştır. Zira bu görevliler halifelik makamını temsil ettiğinden onların yaptığı olumlu davranışlar da olumsuz haller de halkı etkiliyordu. Bu sebeple halkın eğitilmesinde devlet kademelerindeki görevlilerin özellikle de valilerin tesirinin büyük olduğu söylenebilir. Hz. Ömer'in valilerini atarken aradığı kriterleri ve valilerinden beklentilerini şöyle sıralayabiliriz:

- Yönettiklerine karşı yumuşak davranmaları
- Halkının tabi olduğu bir yönetici olmaları gerektiği
- Kimseyi dövmemeleri
- Hak edenin hakkını teslim etmeleri ve haksızlık yapmamaları
- Allah'ın dinini öğreten birer öğretmen olduklarını unutmamaları
- Hastaları ziyaret etmeleri ve huzurlarına gelmek isteyen güçsüzlere kabul etmeleridir.²⁸⁴

Hz. Ömer yöneticileri atarken liyakat prensibine göre hareket etmiş,²⁸⁵ yöneticilerin aynı zamanda birer eğitimci gibi hareket etmelerini tembihlemiştir. Yöneticilerin hasta kimseleri ziyaret edip etmediklerini, toplumda zayıf kimselere sahip çıkıp çıkmadıklarını, toplumla aralarına mesafe koyup koymadıklarını, halkla istişareler sonucunda öğrenmeye çalışmış, bu hususta olumsuz rapor aldığı yöneticileri derhal görevden almıştır.²⁸⁶ Hz. Ömer Müslümanlardan yalnızca yöneticilerini değil, halife olarak kendi uygulamalarını da denetlemeleri konusunda uyarmıştır.²⁸⁷

Kûfe halkı, valileri Sa'd b. Ebî Vakkas'ı, namazı iyi kıldırmadığı gerekçesiyle halifeye şikayet ederler. Bu şikayet üzerine önce valisinden savunma

²⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, X, 364.

²⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sallâbi, *Hz. Ömer*, ss. 337-342.

²⁸⁶ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 226.

²⁸⁷ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 3. Bsk., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 103.

alıp onun verdiği bilgiye inandığını söyleyerek ona güvenmiş, ancak yine de bölgeye konuyu araştırıp teftiş etmesi için bir müfettiş görevlendirmekten de geri durmamıştır.²⁸⁸ Bu örnek Hz. Ömer'in hem halkın hem valisinin sözlerine önem verdiğini, ancak ne olursa olsun devletin sistemini işlettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Hz. Ömer, yöneticilere görevlerini tebliğ ettikten sonra, onların mallarını tespit eder ve yazı ile kayıt altına alırdı. Görevleri sırasında fazla mal elde edenlerin mallarına el koyardı. Bu konuda halife Amr b. Âs'a: "*Mısır valisi olarak seni tayin ettiğimizde sahip olmadığın mal, köle ve hayvanların hakkında bize bilgiler gelmiştir.*" yazılı bir mektup göndermiştir. Vali Amr ise: "*Benim görev yaptığım yer toprağın işlendiği, ticaretin yapıldığı bir yerdir. Bu sebepten ihtiyacımızdan daha fazlasını kazanma imkanımız var*" diye cevap yazdı. Bu cevap üzerine, kendisine gelen bilgilerin doğruluğunu bir kez daha gören Hz. Ömer, valinin malını taksim etmesi için Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Muhammed de Amr'ın malını taksim etmiştir.²⁸⁹ Görüldüğü üzere Halife valilerinin asli görevleri dışında mesai harcamalarının önüne geçme konusunda yaptırımlar yapmaktan kaçınmamıştır.

Hz. Ömer'in bugünkü mal beyanı uygulamasını bizzat devlet eliyle araştırmak suretiyle uyguladığı görülmektedir. O bu uygulaması ile yöneticilerin görevlerini kullanarak mal elde etmelerinin önüne geçmeyi ve yöneticilerin kendi asli işlerine yönelmelerini hedeflemiştir.

Savaş zamanında kontrolün elden çıkma ihtimaline karşın Hz. Ömer komutanlarını şöyle uyarırdı: "*Allah'ın adıyla harekete geçin. Yolunuza istikamet üzere ve sabırla devam edin. Allah yolunda, Allah'a karşı gelenlerle savaşın ve haddi aşmayın, çünkü Allah haddi aşanları sevmez. Galip geldiğiniz zaman aşırıya*

²⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 391.

²⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 307-308.

*kaçmayın; kadınları, çocukları ve ihtiyarları öldürmeyin. Ganimette hile yapmayın ve cihadı dünya kazancı olarak görmeyin.*²⁹⁰

Valilik, İslâm Devleti'nin ve halifelik makamının temsil edildiği önemli bir makamdır. Bu sebeple valilerin yaşantıları ve uygulamaları temsil makamı açısından ve halkların yetiştirilmesi bakımından ehemmiyetlidir. Hz. Ömer yöneticilerini yetiştirmek için özel bir kurum tahsis etmemiş, ancak gerek huzuruna geldiklerinde gerek gönderdiği talimat ve mektuplarla her daim yöneticilerini eğitmeyi amaçlamıştır.

Hz. Ömer elçileri tayin ederken de çok hassas davranmış, elçilik için çok önemli kriterler belirlemiştir. Bu kriterleri şöyle özetleyebiliriz:

- Dini konularda bilgi sahibi olmak,
- Etkili bir hitabet yeteneğine sahip olmak,
- Mesleki yeterliliğe sahip olmak,
- Askerî ve siyasî tecrübeye sahip olmak,
- Gittikleri ülkelerin sosyal, kültürel ve coğrafi özelliklerine vakıf olmak,
- Fiziki özellik bakımından üstün olmak.²⁹¹

Elçiler, özellikle Müslüman olmamış toplumların İslâm dinini ilk olarak görüp değerlendirdikleri kimseler olmaları sebebiyle son derece kritik bir görevi üstlenmektedirler. Zira bu toplumlar İslâm dini ile ilgili ilk izlenimlerini elçileri gözlemleyerek elde etmektedirler. Bu sebeple elçiler devletin itibarı ve İslâmın güzel temsil edilmesi açısından hayati öneme sahiptir.

²⁹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kütübi'l Mısriyye, Kâhire, 1996, I, 107-108.

²⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Balcı, *Hz. Ömer Dönemi'nde Diplomasi*, s. 78.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER'İN ÖĞRETMENLER GÖREVLENDİRMESİ VE DÖNEMİN ÖNEMLİ İLİM MERKEZLERİ

Hz. Ömer eğitim-öğretim faaliyetlerine önem verdiği kadar öğretmenlere de değer vermiştir. Âlimlere ve öğretmenlere her zaman hürmet göstermiş, onları maddi anlamda da memnun etmek için öğretmenlere ilk defa maaş bağlayan kişi olmuştur. Hz. Ömer döneminde birçok âlim gerek yeni fethedilen bölge halkının İslâm dinine daveti hususunda gerekse de Müslümanların ve çocukların eğitiminde önemli rol oynamıştır.

Hz. Ömer döneminde Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Dımaşk, Cündişapur, İskenderiye önemli ilim merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Ömer döneminde bu bölgelere gerek öğretmen olarak gönderilen gerek fetihlerle birlikte buralara yerleşen sahâbîler eğitim-öğretim faaliyetlerine önemli hizmetler sunmuşlar ve bu bölgelerin birer ilim merkezi halini almalarında gayret göstermişlerdir. Bu bölümde sahâbîlerin bu ilim merkezlerinde yürüttükleri eğitim-öğretim faaliyetlerine ulaşmaya çalışacağız.

1.Hz. Ömer'in Öğretmenlere Verdiği Önem

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İslâm coğrafyası olabildiğine genişlemiş, yeni birçok millet ve bölge İslâm topraklarına dâhil olmuştur. Fetih hareketlerine bir an olsun ara verilmeden devam edilmiştir. Söz konusu bu fetihlerin sınır genişletmekten ve ganimet arayışından kaynaklandığını söylemek, hiç şüphesiz tarihe mâl olmuş değerli bir halifeye haksızlık olacaktır. Zira Hz. Ömer fethettiği bölgeleri henüz İslâm topraklarına katmazdan evvel sulh yoluyla gönülleri fethetmeye çalışmıştır. Fethi gerçekleştirecek ordunun içerisinde her daim sahâbîden ilmî ve ameli yönü yüksek âlimler yer almıştır. Bu âlimler hem fethi gerçekleştirecek ordunun hem de yeni fethedilen bölgedeki insanların eğitimine gayret

göstermişlerdir. H.A.R Gibb'in de ifade ettiği gibi: “İslâm orduları sadece savaşan bir topluluk olmamış, insanları İslâm dinine davet etmek hedeflenmiştir.”²⁹²

Hiz. Peygamber döneminden itibaren ilmî yönüyle ön planda olan bazı sahâbîler Hiz. Ömer tarafından öğretmen olarak tayin edilmiş, fethedilen bölgelerdeki insanlara öncelikle Kur’ân olmak üzere eğitim vermişlerdir. Bu sebeple, Muâz b. Cebel Filistin’e, Ubâde b. Sâmî Hıms’a, Ebu’d-Derdâ ise Dımaşk’a öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir.²⁹³ Yine halkın eğitimi için Ebû Mûsâ el-Eş’ârî Basra’ya,²⁹⁴ Abdullah b. Mes’ûd da Kûfe’ye gönderilmiştir.²⁹⁵

Hiz. Ömer hutbelerinde faydalı ilim öğrenmenin ve insanlara ilim öğretmenin önemi üzerinde durmuş, âlim olan sahâbîleri hâkimiyeti altında bulunan topraklara da ilim öğretmeleri amacıyla göndermiştir. Onlardan gittikleri bölgelerde bulunan halkı aydınlatmalarını istemiş, görevini layıkıyla yapanları da her zaman desteklemiştir.²⁹⁶

Halife Hiz. Ömer ilme önem verdiği kadar, ilim öğreten öğretmenlere de değer vermiştir. Âlimlere her zaman hürmet göstermiştir. Hiz. Ömer’in görevlendirdiği öğretmenlere maaş bağlaması, onun getirdiği bir yenilik olarak kabul edilir.²⁹⁷ Dönemin ekonomik koşullarına göre öğretmenlerin maaşları az da sayılmazdı. Örneğin Medine’deki çocukların öğretmenlerine on beş dirhem aylık verilirdi.²⁹⁸ Bu da Hiz. Ömer’in eğitim-öğretim politikasının devlet idare ve iradesinde önemli bir yer tuttuğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hiz. Ömer döneminde birçok âlim gerek yeni fethedilen bölge halkının İslâm dinine daveti hususunda, gerekse de Müslümanların ve çocuklarının eğitiminde önemli rol oynamışlardır. Hiz. Ömer tarafından görevlendirilen öğretmenler tabii neslinden birçok âlimin yetişmesine vesile olmuştur.

²⁹² H.A.R. Gibb, *Muhammedanism An Historical Survey*, New York, 1962, s. 4.

²⁹³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 19.

²⁹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 102.

²⁹⁵ Vekî’, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî (306/918), *Ahbâru’l-Kudât, Mektebetü’l Ticâriyyetü’l-Kübrâ*, Mısır, 1947, II, 188.

²⁹⁶ Gezgin, *Özgün Bir Kur’ân Yorumu Hiz. Ömer Örneği*, s. 66.

²⁹⁷ Dünder, “*Erken Dönem İslâmî Eğitim*”, s. 294.

²⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXIV, 35.

Biz çalışmamızın bu bölümünde eğitime bir şekilde temas etmiş âlimlerin isimlerini zikretmekle beraber, öğretmenliği bir meslek haline getirmiş ve yaptıkları eğitim çalışmaları hakkında kaynaklarımızda malumat bulunan sahâbîler hakkında ayrıntılı bilgi vermenin daha uygun olacağını düşündük.

1.1. Görevlendirdiği Başlıca Öğretmenler

1.1.1. Muâz b. Cebel (ö. 17/638)

Tam adı Ebû Abdîrrahmân Muâz b. Cebel b. Amr el-Ensarî olan Muâz, Medine’de doğmuş, on sekizli yaşlarda Müslüman olmuş ve İkinci Akabe Biati’na katılmıştır.²⁹⁹ Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettikten sonra oluşturduğu muâhâtta³⁰⁰ Abdullah b. Mes’ûd ile Muâz b. Cebel’i kardeş yapmıştır.³⁰¹ Abdullah b. Mes’ûd gibi bir kardeşinin olması hiç şüphesiz Muâz için büyük bir imkân olmuştur. Zîra Abdullah İslâmı ilk kabul edenlerden olduğu gibi, Hz. Peygamber’den ilim tahsil etmiş önemli âlimlerdendir. Bu sebeple Muâz’ın ilme merak salıp önemli bir muallim olmasında kardeşi Abdullah’ın payının olduğu yorumunda bulunmak işten bile değildir.

Muâz b. Cebel, Hz. Peygamber tarafından eğitim-öğretim işleri için vazifelendirilen öğretmenler arasındadır. Hz. Peygamber Mescîd-i Nebevî’de Kur’ân-ı Kerîm öğretilmesi ile bizzat ilgilenirdi. Kur’ân öğrenmek isteyenlere tavsiyede bulunduğu dört kişiden biri de Muâz b. Cebel’di.³⁰² Mekke’nin fethinden sonra Huneyn’e geçen Hz. Peygamber, Mekkelilere Kur’ân’ı öğretmesi ve onları dini konularda bilgilendirmesi için Muâz b. Cebel’i bırakmıştır.³⁰³

Yemen halkının eğitilmesi için ve aralarında hüküm vermesi için de yine Muâz b. Cebel görevlendirilmiştir. Yemen’e görevlendirilen Muâz ile Hz. Peygamber arasında geçen konuşma meşhurdur. Hz. Peygamber’in: “*İnsanlar*

²⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 94.

³⁰⁰ Muâhât, sözlükte “biriyle kardeş olmak, birini kardeş edinmek” anlamına gelir. bkz.: Hüseyin Algül, “Muâhât”, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 308-309.

³⁰¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, III, 540.

³⁰² Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, IX, 66; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1997, VIII, 156; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, III, 385.

³⁰³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, III, 541; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, II, 611.

arasında hüküm verirken nasıl davranacaksın?” sorusuna şu cevabı vermiştir: “Öncelikle Allah’ın kitabına başvuracağım, şayet aradığım hükmü orada bulamazsam Resûlullah’ın sünnetinde arayacağım, orada da aradığım hükmü bulamazsam kendi içtihadımı kullanacağım.” Onun bu cevabı karşısında Hz. Peygamber memnun olmuştur.³⁰⁴

Hz. Ebû Bekir zamanında Muâz, halifeden Suriye fetihlerine katılmak için izin istemiş, onun bu talebine Hz. Ömer karşı çıkarak ilmiyle Medine’de insanlara faydalı olabilecek birini sefere göndermenin doğru olmayacağını söylemiştir.³⁰⁵ Hz. Ömer’in halifeliği zamanında, Yezid b. Ebî Süfyan’ın öğretmen talep etmesi üzerine Suriye’ye gönderilen öğretmenlerden biri de Muâz b. Cebel olmuştur.³⁰⁶ İlk başlarda Muâz’ı Medine dışına göndermeye karşı çıkan Hz. Ömer, hilafetinde onu Suriye bölgesine öğretmen olarak göndermiştir. Aslında onun Muâz’ı Medine dışına göndermemekteki amacıyla, Suriye’ye göndermesindeki amacın aynı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü karşı çıkarken de Suriye’ye gönderirken de onun ilminden faydalanmayı amaçlamıştır. Halifenin bu uygulamalarında maslahatı gözettiği açıkça görülmektedir.

Tabiînden Müslim el-Havlânî Hıms Mescidi’ne uğradığını ve burada Hz. Peygamber’in sahâbîlerinden otuz kadarını gördüğünü ve onlara Muâz b. Cebel’in hocalık yaptığını ifade etmiştir.³⁰⁷ Muâz’ın Hıms Mescidi’nde yaptığı bu derslerde eğitim alan Ebû İdris el-Havlânî Dımaşk’ın meşhur âlimi diye anılmaktadır.³⁰⁸

Hz. Ömer, herhangi bir durumla karşılaştığı vakit onunla istişare etmiş,³⁰⁹ *“kim fıkihtan bir şey sormak istiyorsa Muâz’a gitsin”*³¹⁰ diyerek onun ilmî yönüne dikkat çekmiştir. Muâz b. Cebel Dımaşk ve Hıms mescitlerinde insanlara her an vâ’zu nasihatlerde bulunur, onların sorularına cevaplar verirdi.³¹¹ Amevas

³⁰⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 540-541; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 95.

³⁰⁵ M. Yaşar Kandemir, “Muâz b Cebel” *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 338.

³⁰⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 423.

³⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 229.

³⁰⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 410.

³⁰⁹ Akbaş, “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak- Suriye-Cezire-Mısır)”, s. 127.

³¹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 239.

³¹¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 542-543.

Salgını'nda, otuz sekiz yaş gibi çok erken bir zamanda vefat etmesine rağmen³¹² Muâz, çok önemli işlere imza atmıştır. Onun Suriye'de yaptığı ilmî çalışmalardan birçok insan faydalanmıştır.

1.1.2. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)

Tam adı Ebû Abdірrahmân Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzeli'dir. İslâm dinini kabul eden ilk sahâbîlerden³¹³ olan Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'deki tefsir ve fıkıh ekolünün kurucusu olarak bilinmektedir.³¹⁴ Müşriklerin İslâmı kabul edenlere uyguladığı şiddetten o da nasibini almış, önce ilk hicret yurdu olan Habeşistan'a ardından da Medine'ye hicret eden sahâbîler arasında yer almıştır.³¹⁵ İbn Hişâm; Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'ân'ı açıktan okuyan ilk kişi olduğunu ve bu sebeple de müşrikler tarafından şiddete maruz kaldığını bildirmektedir.³¹⁶

Hız. Peygamber zamanında yapılan tüm savaşlara katılan Abdullah b. Mes'ûd Uhud savaşında ortaya çıkan kaos anında da Hız. Peygamber'in etrafından dağılmayan sahâbîler arasında idi.³¹⁷ Hız. Peygamber'in her daim yanında bulunup ilim tahsil eden Abdullah b. Mes'ûd, Hız. Ömer döneminde de idari işlerde ve özellikle de eğitim-öğretim faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır.

Hız. Ömer tarafından Kûfe'ye eğitim-öğretim faaliyetlerinin icrası için görevlendirilen ilk kişi de Abdullah b. Mes'ûd'dur.³¹⁸ Kûfe'nin uzun yıllar ilmin merkezi olarak kabul görmesinde Hız. Ömer'in bu atamasının önemli tesiri vardır. Kûfe halkına bir mektup gönderen Hız. Ömer: "*Ben Abdullah'ı size bir öğretici olarak görevlendirdim. Ben Abdullah'ı size göndererek sizi kendi nefsimе tercih etmiş oldum.*"³¹⁹ buyurmuştur. Böylelikle Hız. Ömer Abdullah b. Mes'ûd'un ilminden kendisi istifade etmek istemesine rağmen Kûfe halkını eğitmesini

³¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 202.

³¹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 204-205.

³¹⁴ İsmail Cerrahoğlu "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 114.

³¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 140.

³¹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 204-205.

³¹⁷ Cerrahoğlu "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, I, 115.

³¹⁸ Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, (277/890), *el-Ma'rife ve't-Târih*, Tah.: Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1981, II, 533.

³¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 144; Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 139.

istemiştir.³²⁰ Abdullah b. Mes'ûd fikhî problemlere çözüm getirdikçe ilimde derinliği ve kavrayışı sebebiyle Hz. Ömer tarafından taltif edilmiştir.³²¹

Abdullah b. Mes'ûd, Kûfede gerçekleştirdiği ilmî faaliyetlerle arkasında tefsir, fıkıh, hadis gibi alanlarda meşhur olan çok sayıda talebe bırakmıştır. Mesrûk b. Ecdâ', Alkame bin Kays, Abîde es-Selmânî, Esved b. Yezîd, Ebû Meysere, Hâris el-Cü'fi, Mürre el-Hemdânî, Hasan-ı Basrî, Katâde, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Ebû Amr eş-Şeybânî³²² bunlardan bazılarıdır. Özellikle Kûfe fıkıh mektebinin kurulmasında Abdullah b. Mes'ûd'un yetiştirdiği bu talebelerin payı büyüktür.³²³

Yetmişten fazla sûreyi bizzat Hz. Peygamberden öğrenen Abdullah b. Mes'ûd, Kur'ân'ın öğrenilmesinde ve anlaşılmasında önemli bir görev üstlenmiştir.³²⁴ Kur'an'ı öğretirken de özel bir usul tercih etmiş, kendisinden on ayet öğrenen bir kişiye o ayetlerin manasını kavrayıp hayatına tatbik etmeden yeni ayetler öğretmemiştir.³²⁵

Abdullah b. Mes'ûd gibi ömrünü Hz. Peygamber'in yanında geçirmiş bir âlimin Kûfe'de vazifelendirilmesi, Kûfe halkı açısından önemli olmuştur. Ayrıca Kûfe'ye böyle donanımlı bir sahâbînin öğretmen olarak gönderilmesi, Hz. Ömer'in buradaki ilmî çalışmalara önem verdiğini göstermesi bakımından değerlidir. Dolayısıyla bugün, İslâm Tarihi'nde Kûfe Ekolü'nü konuşmamızda Abdullah b. Mes'ûd'un rolü ne kadar büyükse; ona bu imkanı sağlayan ve onu destekleyen halifenin de önemi aynı derecede büyük kalacaktır.

³²⁰ Mehmet Akbaş, "Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)" FÜİF Dergisi, 2011, s. 119.

³²¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 58.

³²² İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 58; Muhammed b. Abdullah b. Ali Hudayri, *Tefsirü't-tabîin: Arz ve Dirâse Mukârene*, Riyad, Dâru'l-Vatan, 1999, I, 472.

³²³ Cerrahoğlu "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, I, 116.

³²⁴ Cerrahoğlu "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, I, 116.

³²⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 39; Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşir, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Tah.: Abdullah Mahmud Şahhate, Dâru İhyâi't-türâs, Beyrût, 2002, s. 27.

1.1.3. Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652)

Ebu'd-Derdâ künyesiyle meşhur olup Ebu'd-Derdâ Üveymir b. Kays b. Zeyd el-Hazrecî olarak bilinmektedir.³²⁶ Bedir Savaşı sırasında Müslüman olduğu öngörülen Ebu'd-Derdâ,³²⁷ İslâm'a girdiği sıralarda ticaret ile meşguldü. O makam, mevki gibi dünya nimetlerini önemsemezdi. Allah'ı anmasına mani olabileceği endişesiyle ticaretle uğraşmayı da bırakmıştır.³²⁸ Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona hıfzeden Ebu'd-Derdâ, Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'ân'ın tamamını ona okumuştur. Yermük Savaşında ordu kadısı olarak görevlendirilerek bu göreve ilk defa tayin edilen kişi olmuştur.³²⁹

Ebu'd-Derdâ'nın Suriye bölgesine gidişi hususunda iki farklı bilgi karşımıza çıkmaktadır. Birinci rivayete göre: Şam bölgesi fethedilince Suriye valisi Yezîd b. Ebû Süfyân Hz. Ömer'e bir mektup yazarak: *"Şam halkının nüfusu çoğalmış bulunmakta, bu halka Kur'ân öğretecek, dini konularda bilgilendirecek öğretmenlere ihtiyaç var, bu konuda bana yardımcı ol."*³³⁰ diyerek ondan talepte bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebu'd-Derdâ'yı Ubâde b. Sâmit ve Muâz b. Cebel ile beraber Suriye bölgesine görevlendirmiştir.³³¹

Diğer rivayete göre de: Medine'de kadılık görevi yapmakta iken Hz. Ömer'den halka Hz. Peygamber'in sünnetini anlatmak ve onlara namaz kıldırarak niyetiyle Suriye bölgesine gitmek için izin istedi ve Hz. Ömer de ona izin verdi.³³² Bu iki olayın aynı dönemde vuku bulmuş olması da muhtemeldir. Bize göre bu rivayetlerden Ebu'd-Derdâ'nın Suriye bölgesine İslâmı anlatmak maksadıyla gittiği anlaşılmaktadır.

Dımaşk Mescidi Ebu'd-Derdâ ile birlikte ilim merkezi haline gelmiştir. O, mescitte büyük ders halkaları oluşturmuştur. Halkalarına katılan talebelerin sayısının

³²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 351.

³²⁷ Abdullah Aydınli, "Ebu'd-Derdâ", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 310.

³²⁸ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût, 1994, VIII, 151.

³²⁹ Aydınli, "Ebu'd-Derdâ" *DİA*, X, 310.

³³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLVII, 137; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 423.

³³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 19.

³³² Aydınli, "Ebu'd-Derdâ", *DİA*, X, 310.

bin altı yüzü geçtiği rivayet edilmektedir. Onarlı gruplara ayırdığı ders halkaları sırayla Ebu'd-Derdâ'nın huzuruna geliyor ve ondan Kur'ân eğitimi alıyorlardı. Ebu'd-Derdâ bu eğitimleri genellikle sabah namazından sonra veriyordu.³³³

Yedi kıraat âlimlerinden biri olan İbn Âmir de ondan kıraat eğitimi alanlar arasında yer almıştır.³³⁴ Hz Peygamber zamanında insanlara fetva verecek düzeyde fıkıh bilgisine sahipti.³³⁵ Ebû'd-Derdâ kıraat, fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerinde sahâbenin ileri gelenlerindendi. Uzun yıllar kadılık görevinde bulunmuş, verdiği kararlar konusunda hep ihtiyatlı davranmayı adet edinmiştir. Kadılık hususunda gösterdiği bu hassasiyeti hadis rivayetinde de göstermeye gayret etmiştir.³³⁶

Ebu'd-Derdâ ömrünü insanlara va'z ve nasihatlerle geçirmiş, zühd hayatını tercih etmiş, takva sahibi bir sahâbî olarak karşımıza çıkmıştır.³³⁷ Onun Şam bölgesinin fethiyle (13/634) bu bölgeye yerleşip vefat tarihine kadar (31/651 veya 32/652)³³⁸ burada kaldığı göz önüne alındığında yaklaşık 20 yılını Suriye bölgesinde ilimle geçirdiği anlaşılmaktadır. Suriye halkının İslâm dinini kabul edip benimsemesinde Ebû'd-Derdâ'nın etkisi büyük olmuştur.

1.1.4.Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654)

Tam adı Ebû'l-Velîd Ubâde b. Sâmit b. Kays el-Ensârî el-Hazrecî olan Ubâde 586 yılında Medine'de doğmuş,³³⁹ 34/654 yılında Filistin'de vefat edip Remle'de defnedilmiştir.³⁴⁰ Ubâde 621 yılında on iki Medineli ile Mekke'ye gelerek Birinci Akabe Biati'nda yer alarak Hz. Peygambere biat etti. Sonraki yıl yapılan İkinci

³³³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 19.

³³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, I, 328,

³³⁵ Hayrettin, Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989, s. 106.

³³⁶ Aydınli, "Ebu'd-Derdâ", *DİA*, X, 311.

³³⁷ Akbaş, *Sahabenin İslâm Tebliği Suriye Bölgesi*, s. 71.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, (597/1200), *Sıfatu's-Safve*, nşr.: Mahmud Fahûrî, Dâru'l-Maârif, Beyrût, 1979, I, 643.

³³⁹ M. Yaşar Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 13.

³⁴⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Meârif*, nşr.: Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992, s. 255.

Akabe Biatı'nda da yer almış, seçilen on iki nakîbden³⁴¹ biri olmuştur. Hz. Peygamber ile beraber tüm savaflara katılmıştır.³⁴²

Ubâde b. Sâmit Mescid-i Nebevî'nin yanına yapılan Suffe'de görevlendirilen öğretmenlerdendir. O, Suffe'de kalan talebelere okuma-yazma ve Kur'ân eğitimi vermek üzere Hz. Peygamber tarafından görevlendirilmiştir.³⁴³ Asr-ı saâdette Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona ezberleyen beş Medineli sahâbîden birisi olmuştur.³⁴⁴ Ubâde'nin öğretmen olarak görev yapması Hz. Peygamber döneminde başlamış, Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir.

Şam bölgesinin fethiyle beraber, İslâm coğrafyası genişlemiş, yeni fethedilen bölgelerdeki insanların eğitime zarureti ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Suriye valisi Yezîd bin Ebû Süfyân Hz. Ömer'den eğitim hizmetleri için öğretmenler talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit'i Ebu'd-Derdâ ve Muâz bin Cebel'i Suriye bölgesine görevlendirmiştir.³⁴⁵ Bu görevlendirmeye birlikte Ubâde bölgedeki eğitim faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır.

Ubâde bölge insanının eğitimi görevini yürütürken İslâm ordularıyla beraber Suriye bölgesindeki fetih hareketlerinde de etkin rol oynamıştır. Suriye fetihleri tamamlandıktan sonra da vefat edinceye kadar burada kalmıştır.³⁴⁶

Mısır hükümdarı Mukavkıs, İslâm'ı anlatması için Amr b. Âs'tan bir heyet talebinde bulunmuştur. Amr'da Ubâde b. Sâmit başkanlığında on kişilik bir heyet görevlendirmiştir. Ubâde'nin etkili hitabeti ve heybetli görünüşüyle Mukavkıs'ı etkilediği ifade edilmektedir.³⁴⁷

³⁴¹ Nakîb, siyasî, askerî, ictimaî ve dinî alanda hükümdar ve yöneticilerin yanında görevli olan üst düzey sorumluları ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gülgün Uyar, "Nakîb", *DİA*, İstanbul, 2006, XLII, 321-322.

³⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 506.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 56.

³⁴⁴ Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", *DİA*, XLII, 14.

³⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XLVII, 137; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 423.

³⁴⁶ Akbaş, *Sahabenin İslâm Tebliği Suriye Bölgesi*, s. 73.

³⁴⁷ İbn Abdülhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh (257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Mektebetü's-Segâfeti'd-Dîniyye, 1415/1995, s. 89.

Ubâde b. Sâmit, Hz Peygamber döneminden itibaren gerek okuma-yazma, gerek Kur'ân öğretme hususunda aktif bir şekilde görev almıştır. Hâfız olmasının yanında iyi bir hitabet gücüne sahip olması, onun iyi bir eğitimci olmasına zemin hazırlamıştır. Suriye bölgesinin fethiyle birlikte o bölgeye öğretmen olarak görevlendirilmiş ve vefat edene dek burada eğitim çalışmalarını sürdürmüştür. Kaynaklarımızda Ubâde'nin eğitim-öğretim faaliyetlerinde Hz. Ömer tarafından görevlendirildiği ile ilgili bilgiler mevcut ise de Ubâde'nin yaptığı bu faaliyetlerin ayrıntılarına dair bilgilere ulaşılammıştır.

1.1.5. Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 42/662-63)

Tam adı Abdullah b. Kays b. Süleym olan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Yemen'in Zebid şehri ve civarında yaşayan Eşâr kabilesine mensuptur.³⁴⁸ Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın kızı Ümmü Gülsüm bintü el-Fadl ile evliliğinden olan oğlu Mûsâ sebebiyle Ebû Mûsâ künyesi ile anılmaktadır.³⁴⁹

Müslüman oluşuyla ilgili kaynaklarımızda iki farklı nakil bulunmaktadır. İlk bilgiye göre Ebû Mûsâ, iki abisinin de aralarında bulunduğu elli iki kişilik bir grupla Hz. Peygamber'in yanına giderlerken kötü hava koşulları sebebiyle Habeşistan'a sürüklenmişler, Câfer b. Ebû Tâlib ve arkadaşlarının orada olduğunu öğrenince beraber Medine'ye hareket etmişlerdir. Hayber'in fethinde bulunan Hz. Peygamber'in yanına gelip orada İslâm'a girmişlerdir.³⁵⁰ Diğer nakilde ise, Ebû Mûsâ Mekke'ye gelerek İslâmı kabul etmiş ve ardından kabilesine dönmüştür.³⁵¹ Bu iki bilgi tahlil edildiğinde Ebû Mûsâ'nın Mekke'ye gelerek Müslüman olduğu ve ardından kavmine giderek onlara İslâm'ı anlatıp elli iki kişilik bir grubu da Hz. Peygamber'in huzuruna getirdiği düşünülebilir.

Kur'ân'ı ve sünneti iyi kavrayışı sebebiyle fıkihta önde gelen sahâbiler arasına girmiştir. Kur'ân'ı güzel okuyuşu ile tanınan Ebû Mûsâ,³⁵² bu yönüyle Hz. Peygamber tarafından takdir edilmiş ve Ebû Mûsâ'nın sesini Hz. Davud'un (as)

³⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 98.

³⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 266.

³⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 98.

³⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 99.

³⁵² İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 195.

sesine benzetmiştir.³⁵³ Ebû Mûsâ, Kur'ân'ı da Hz. Peygamber'den dinleyerek ezberlemiştir.³⁵⁴

Hız. Ömer Suriye cephesinde olan Ebû Mûsâ'yı Medine'ye çağırılmış ve şeytanın ortaya çıkıp yayıldığı bir yer olarak tarif ettiği Basra'ya vali öğretmen olarak tayin etmek istediğini söylemiştir. Halifenin bu izahı karşısında tedirgin olan Ebû Mûsâ, görevi kabul etmek istemese de Hız Ömer'in bu görevi önemli bir cihat olarak görmesiyle kabul etmiştir.³⁵⁵

Hız. Ömer Ebû Mûsâ'nın Kur'an okuyuşundan çok hoşlanırdı. Bazen O'na: "*Bize Rabbimiz'i hatırlat.*" der, Ebû Mûsâ'da Hız. Ömer'e Kur'an okurdu.³⁵⁶ Hem Hız. Peygamber hem de Hız. Ömer tarafından Kur'ân'ı güzel okuyuşuyla övülen Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği sırasında halka Kur'an öğrettiği anlaşılmaktadır. Ebû Recâ da Basra mescidinde bu derslerde bulunmuş ve Alak Suresini öğrenmiştir.³⁵⁷ Hız. Ömer Basra'dan Medine'ye dönen Enes b. Mâlik'e: "*Basra'da Ebû Mûsâ neler yapıyordu ?*" diye sorar. Enes b. Mâlik de : "*İnsanlara Kur'ân öğretmekle meşguldü.*" yanıtını verir.³⁵⁸ Yine kaynaklarımızın kaydettiği bilgilerden Ebû Mûsâ'nın Basra Mescidi'nde toplanan halka günde beş ayet öğrettiği anlaşılmaktadır.³⁵⁹

Kaynaklarımızda Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hız. Ömer tarafından Basra'ya valiliğin ve kadılığın yanında öğretmen olarak gönderildiği bilgileri kaydedilmiştir.³⁶⁰ Basra valiliği görevine tayin edilen Ebû Mûsâ valilikle beraber Basra mescidinde özellikle Kur'an eğitimi ile ilgili önemli gayretlerde bulunmuş ve Basra'nın ilmî hayatında etkili olmuştur.

³⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 100-101.

³⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el- Eş'ârî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 191.

³⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 102.

³⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 102.

³⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XX, 118.

³⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XXX, 252.

³⁵⁹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Ma'rifetü'l-Kurrâ'i'l-Kibâr Ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, Tah.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût, 1984, I, 59.

³⁶⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

1.1.6. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)

Tam adı Ebû Hârîce (Ebû Saîd) Zeyd b. Sâbit b. Dahhâk el-Hazrecî en-Neccârî'dir. Hicret'ten on bir yıl önce Medine'de doğmuş olan Zeyd b. Sâbit Hazrec kabilesinin Neccârîoğulları koluna mensuptur.³⁶¹ Çok akıllı bir çocuk olan Zeyd Hicret'ten önce on yedi sureyi ezberlemiş ve Hz. Peygamber'e okumuştur. Zeyd'in ilme olan merakını gören Hz. Peygamber, ondan Süryanice'yi öğrenmesini talep etmiş o da kısa sürede bu dili öğrenmiş ve yazışmalarda Müslümanlara yardımcı olmuştur.³⁶² Zeyd daha sonra Rumca, Habeşçe, Kıptîce ve Farsça da öğrenerek Hz. Peygamber'in tercümanları arasında yer almıştır.³⁶³ Aynı zamanda vahiy katibi olarak ta görevlendirilmiştir.³⁶⁴

Hz. Peygamber vefat ettiğinde yirmili yaşlarda olan Zeyd genç yaşına rağmen ilmî yönüyle ön plana çıkmış bir sahâbîdir. Onun bu özelliği diğer sahâbîler tarafından da bilindiğinden Hz. Ebubekir zamanında Kur'ân'ın cem edilmesinde ve Hz. Osman zamanında Kur'ân'ın çoğaltılmasında görevli kurulun başına getirilmiştir.³⁶⁵

Hz. Ömer fetva verebilecek sahâbîler arasında³⁶⁶ sayılan Zeyd b. Sâbit'in ilmî birikiminden her daim istifade etmek istediği için onu Medine halkının eğitiminden sorumlu tutmuş³⁶⁷ ve böylelikle yanından ayırmamıştır. Halife birçok fikhî konuda onun verdiği hükümlerle amel eder, ona danışır ve onun ilmine güvenirdi. Bir hutbesinde “kim ferâizden³⁶⁸ bir şey öğrenmek istiyorsa Zeyd b. Sâbit'e gitsin”³⁶⁹

³⁶¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 490.

³⁶² Fetva ehli sayılan diğer sahâbîler: Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b ve Ebû Mûsa el-Eş'ârî'dir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 428-429.

³⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 214.

³⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 491.

³⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 215; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 127.

³⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 408.

³⁶⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

³⁶⁸ Ferâiz: İslâm miras hukukunu inceleyen ilim dalına denir. Bkz.: Ali Bardakoğlu, “Ferâiz”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 362.

³⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 274; Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali (476/1083), *Tabakâtü'l-Fukahâ*, Tah.: İhsân Abbâs, Dâru'r-Râid el-Arabî, Beyrût, 1970, I, 46.

diyerek onun ilminden insanların faydalanmasını dilemiştir. Zeyd'in ferâiz konusundaki görüşleri Mesrûk b. Ecda' ve İmam Şâfî gibi alimleri etkilemiştir.³⁷⁰

Hz. Ömer Medine dışına çıktığında yerine vekil olarak Zeyd b. Sâbit'i bırakırdı.³⁷¹ “*Halk başkasında bulamadığını Zeyd'de buluyor*”³⁷² diyerek onun ilmî yönünü takdir eden Halife, yokluğunda insanların sıkıntıya düşmesini istemeyeceğinden tam anlamında güvendiği birisini yerine vekil bırakmıştır.

Medine'de kadılık yapan Zeyd aynı zamanda Kıraat ve Ferâiz alanlarında sahâbîlerin her daim sorularına cevaplar vermiş ve Medine'de ilmin gelişmesine katkı sağlamıştır.³⁷³ Vefat ettiğinde İbn Ömer “*bugün insanların alimi öldü*”³⁷⁴ diyerek, Zeyd'in ölümünün ne kadar büyük bir kayıp olduğunu ifade etmiştir. Zeyd b. Sâbit'ten aldığı eğitimle, Saîd b. Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Ubeydullâh b. Abdullâh, Urve b. Zübeyr, Ebûbekir b. Abdurrahmân, Hârice b. Zeyd, Süleymân b. Yesâr, Ebân b. Osmân ve Kubaysa b. Züeyb³⁷⁵ gibi birçok alim yetişmiştir.

1.2. Dönemin Diğer Öğretmenleri

Hz. Ömer döneminde öğretmenlik görevi yaptığına ve eğitim faaliyetlerine katkı sağladığına dair kaynaklarımızda bilgi bulunan ancak yürüttükleri bu eğitim faaliyetlerinin ayrıntılarına ulaşamadığımız isimler bu başlık altında listelenmiştir.

- **Ebû Abdillâh Utbe b. Gazvân (ö. 17/638):** Suffe ehlinde olan Utbe Hz. Peygamber'in yanında yetişmiş sahâbîlerdendir.³⁷⁶ Hz. Ömer'in emriyle Basra şehrini kuran Utbe, Basra'nın da ilk valisidir.³⁷⁷ İyi bir hatip olan Utbe'nin Basra'da inşa ettiği camide verdiği ilk hutbe edebî açıdan ve içerik yönüyle meşhurdur. Hutbesinde; eskiye göre Müslümanların bolluk ve rahat içinde yaşadığını söylemiş, insanlara

³⁷⁰ Bünyamin Erul, “Zeyd b. Sâbit, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 322.

³⁷¹ İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s. 378, 380, 395.

³⁷² Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, I, 108.

³⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 275; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, I, 484.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 434.

³⁷⁵ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, I, 47.

³⁷⁶ Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, III, 18.

³⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 244.

dünyaya dalmamaları konusunda uyarılarda bulunmuştur.³⁷⁸

Basra'daki görevi boyunca Basra mescidinde namazları kıldırılmış ve halkın eğitimiyle ilgilenmiştir.

- **Ebu'l-Münzir Übey b. Kâ'b (ö. 33/654):** Übey b. Kâ'b Hz. Peygamber tarafından Mescid-i Nebevî'de Kur'ân öğretmekle görevlendirilmiş bir sahâbidir. Hz. Ömer'in: “*Kur'ân'dan bir şey öğrenmek isteyen Übey b. Ka'b'a gelsin.*”³⁷⁹ sözü Kur'ân eğitimi hususunda onun kabiliyetini ortaya koyması açısından kıymetlidir. Halife, Kâ'b'ı insanların efendisi diyerek övmüş,³⁸⁰ ilmî birikiminden faydalanmak için Medine danışma meclisine dâhil etmiş ve sık sık onun görüşüne başvurmuştur.³⁸¹
- **Ebû Abdillâh Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656):** İlim ehli sahâbîlerden olan Huzeyfe b. Yemân, Hz. Peygamber'e yakınlığı ile bilinmektedir. Hz. Ömer tarafından Medâin'e vali olarak tayin edilmiş ve burada vefat etmiştir.³⁸² Hz. Ömer, Hz. Peygamber gibi münafıkların durumu hususunda Huzeyfe'den bilgi almış ve onun verdiği bilgiler doğrultusunda kararlar vermiştir.³⁸³ Hz. Peygamber'den aktardığı hadisler birçok alim tarafından nakledilmiştir.³⁸⁴ Zühd ve takva sahibi olması Hz. Ömer tarafından takdir edilen Huzeyfe'nin, Medâin ve Kûfe'de okuduğu hutbeler kaynaklarımızda yer almaktadır.³⁸⁵
- **Kâ'b b. Sûr b. Bekr (ö. 36/656):** Kâ'b b. Sûr “kocasını Halife'ye şikayet eden kadının”³⁸⁶ meşhur rivayetinde verdiği isabetli karar

³⁷⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III, 1026-1027; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 495.

³⁷⁹ Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-Târih*, I, 463; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 239.

³⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 8.

³⁸¹ Bünyamin Erul, “Übey b. Kâ'b”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 273.

³⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 104-105.

³⁸³ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I, 335; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 468.

³⁸⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 39.

³⁸⁵ Selman Başaran, “Huzeyfe b. Yemân”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 434.

³⁸⁶ Kadının biri Hz. Ömer'e gelerek kocasının gündüzleri oruçla, geceleri ise sabaha kadar ibadetle geçirdiğini söylemiş. Bu sözlerin bir serzeniş olduğunu düşünmeyen Halife kadının kocasını takdir etmiştir. Bunun üzerine kadın bir şey diyemeden ordan ayrılmıştır. Bu olaya şahit olan Kâ'b b. Sûr da kadının kocasının kendisini ihmal ettiğinden yakındığını Hz. Ömer'e bildirmiştir. Bunu kendisinin anlamamasına şaşırın Halife Kâ'b'ı tebrik etmiş ve adama kadın arasında hüküm vermesini söylemiştir. Adama ifrata kaçmamasını söyleyen Kâ'b en azından dört günde bir eşine vakit ayırması gerektiğini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 115; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III, 1318-1319.

sebebiyle Hz. Ömer tarafından Basra kadılığına tayin edilmiştir. H. 18 yılında bu göreve gelen Kâ'b Halife'nin vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür.³⁸⁷ İlmî yönünü takdir ettiği birini Basra'ya tayin etmesi, Hz. Ömer'in ilme ve alime verdiği değeri göstermesi açısından kıymetlidir.

- **Ammâr b. Yâsir b. Âmir (ö. 37/657):** Ammâr Dâru'l-Erkam'da yetmiş sahâbîlerdendir.³⁸⁸ Halife tarafından Kûfe halkına namaz kıldırmak ve valilik yapmak üzere görevlendirilmiştir.³⁸⁹ Kûfe'ye önemli öğretmenlerden Abdullah b. Mes'ûd ile beraber giden Ammâr'ın Kûfe halkının eğitilmesinde ve burada birçok alimin yetişmesinde büyük katkısı olmuştur.³⁹⁰
- **Ebû Rukayye Temîm b. Evs b. Hârice ed-Dârî (ö. 40/661):** Hicret'in 9. yılında Müslüman olan Temîm Hz. Ömer döneminde Medine'de ikamet etmekteydi.³⁹¹ Hz. Ömer'den aldığı izinle Mescid-i Nebevî'de cuma namazlarından önce kıssalar anlatarak cemaati farklı konularda bilgilendirmiştir.³⁹² Haftada bir defa yaptığı bu vaazların içeriğini Kur'ân ayetleri ve kıssalar oluşturuyordu. Bu vaazlara Hz. Ömer de iştirak etmiş ve onun ilminden istifade etmeye çalışmıştır.³⁹³ Bu görevinin yanında aynı zamanda Übey b. Kâ'b ile beraber teravîh namazı kıldırmakla görevlendirilmiştir.³⁹⁴ Temîm ed-Dârî Medine'deki eğitimde önemli bir yere sahipti. Ayrıca bir dönem Hz. Ömer tarafından Mısır'a gönderilmiş ve bu bölgede ilmî faaliyetlerde bulunmuştur.³⁹⁵

³⁸⁷ Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, I, 276-277; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 179-180.

³⁸⁸ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, 100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 146.

³⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 39.

³⁹⁰ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Tah.: Abdulmenam Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyyi, Kahire, 1960, I, 38.

³⁹¹ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, I, 193.

³⁹² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 77.

³⁹³ İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, XI, 81.

³⁹⁴ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (463/1071), *et-Temhîd Limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, Tah.: Mustafa b. Ahmed Ulvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, 1968, VII, 113.

³⁹⁵ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 48.

- **Hârice b. Huzâfe b. Gânim (ö. 40/661) :** Hz. Ömer döneminde Mısır'ın fethine katılan Hârice, fetihle beraber buraya yerleşmiş ve Mısır kadısı olarak görev yapmıştır. Vefat edene kadar Mısır'da yaşamış ve Mısır'ın önemli alimleri arasında anılmıştır.³⁹⁶
- **Ebû Abdurrahmân Habîb b. Mesleme (ö.42/662):** Hz. Ömer tarafından el-Cezîre bölgesine vali tayin edilen Mesleme, görev yaptığı merkezlerde ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve bölge halkının İslâmlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁹⁷
- **Ebû Abdillâh Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sakafî (ö. 51/671):** Tâif'ten Medine'ye gelerek Müslüman olan Osmân, Übey b. Kâ'b'tan Kur'ân öğrenmiştir. Akıllı ve zeki olması sebebiyle Hz. Peygamber tarafından Tâif'e vali tayin edilmiş ve bölge halkına Kur'ân öğretmiştir.³⁹⁸ Görevine Hz. Ömer zamanında da devam eden Osmân, Halife tarafından Önce Bahreyn ve Umman fetihlerinde görevlendirilmiş ve ardından Basra'ya yerleşmiştir.³⁹⁹ Ömrünün geri kalan kısmını Basra'da geçiren⁴⁰⁰ Osman b. Ebi'l-Âs'ın ilminden birçok insan faydalanmış ve ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁴⁰¹
- **Ebû Nüceyd İmrân b. Husayn (ö. 52/672):** İmrân b. Husayn Ebû Mûsa ile beraber Basra'ya giden âlimlerden biridir.⁴⁰² İmrân rahatsızlıkları sebebiyle uzun yıllar sağlık sorunları yaşamış bir sahâbi olmasına rağmen⁴⁰³ Hz. Ömer tarafından Basra'ya öğretmen olarak tayin edilmiş ve uzun yıllar Basra Mescidinde ilimle meşgul olmuştur.⁴⁰⁴
- **Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö.58/678):** Hz. Ömer döneminde yaşamış ilmî yönüyle ön plana çıkmış

³⁹⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 84.

³⁹⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 22.

³⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VII, 29.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 476.

⁴⁰⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 375..

⁴⁰¹ Asri Çubukçu, "Osman b. Ebü'l-Âs", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 464.

⁴⁰² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 433.

⁴⁰³ Mithat Eser, *Engelli Sahâbiler*, Nesil Yay., İstanbul, 2013, ss. 100-101.

⁴⁰⁴ Ali Yardım, "İmrân b. Husayn", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 232.

sahâbîlerdendir.⁴⁰⁵ Hz. Ömer tarafından hadis nakletmesinin eleştirildiğine dair rivayetler⁴⁰⁶ bulunsa da hadis kaynaklarında en fazla nakli bulunan sahâbi olması onu hadis ilminde önemli bir yere taşımaktadır. Bahreyn valiliğinde bir süre görev yapan⁴⁰⁷ Ebû Hüreyre Medine'ye dönmüş ve hayatını hadis ve fıkıh ilmiyle uğraşarak geçirmiştir. Kendisinden bir çok alim hadis rivayetinde bulunmuştur.⁴⁰⁸

- **Ebû Hammâd Ukbe b. Âmir el-Cühenî (ö. 58/678):** Suffe'de yetişmiş⁴⁰⁹ önemli sahâbîler arasında yer alan Ukbe b. Âmir, şiirle ilgilenen, fasih Arapça konuşan ve güzel sesiyle meşhur bir sahâbîdir. Hz. Ömer ondan Kur'ân dinler ve onun güzel okuyuşundan etkilenip ağlardı.⁴¹⁰ Mısır'ın fethiyle beraber bölgeye gelip ilmî faaliyetlerde bulunan Ukbe b. Âmir⁴¹¹ Hz. Ömer döneminin öne çıkan alimleri arasında yer alır.
- **Ebû Ya'lâ (Ebû Abdirrahmân) Şeddâd b. Evs b. Sâbit (ö. 58/678):** Şeddad b. Evs Hims, Filistin ve Şam bölgesinde insanları dini konularda bilgilendirme gayreti içinde bulunmuş sahâbîlerdendir. Şeddâd, Ubâde b. Sâmit'in ifadesiyle “*sinirlenmeyen, hilm ve ilim sahibi*” biriydi.⁴¹² Birçok alim ondan hadis rivayet etmiştir.⁴¹³
- **Ebû Saîd Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679):** Hz. Ömer'in insanları dini konularda eğitmesi için Basra'ya gönderdiği öğretmenlerden biri de İbn Mugaffel'dir. Bu görevle birlikte Basra'ya yerleşmiş ve burada

⁴⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 103.

⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdulvahap Özsoy, “*Ebû Hüreyre'ye Yönelik İksâru'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2014, sayı:41, ss. 240-255.

⁴⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Tah.: Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1397/1997, I, 154.

⁴⁰⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Hüreyre”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 162.

⁴⁰⁹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/839), *Fedâilü'l-Kur'ân*, Tah.: Mervân el-Atıyye, Muhsin Harâbe, Vefa' Takıyyüddîn, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1995, I, 44.

⁴¹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 141-142.

⁴¹¹ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîm*, s. 48.

⁴¹² İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 258-259.

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 355.

vefat etmiştir.⁴¹⁴ Birçok kaynakta öğretmen olarak gönderildiği kaydedilen Mugaffel'in eğitim faaliyetlerine dair bilgilere rastlayamadık. Ancak onun Mısır ve Bağdat'tan gelenlere hadis rivayet ettiği⁴¹⁵ düşünüldüğünde, hadis öğretimi konusunda kıymetli bir sahâbî olduğu muhakkaktır.

- **Mücemmi' b. Câriye b. Âmir el- Evsî el-Ensârî (ö. 60/680):** Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'ân nüshalarını toplayanlar arasında ismi geçer. Mücemmi' b. Câriye Mescid-i Dırâr'ın yıkıldığı dönemde burada imamlık yapmakla görevliydi. Babası Câriye b. Âmir Mescid-i Dırâr'ın kurucuları arasında yer alan azılı münafıklardandı.⁴¹⁶ Hz. Ömer döneminde Kubalıların talebi ile önce Kuba Mescidi'nde görev alan Mücemmi' daha sonra halife tarafından Kûfelilere Kur'ân'ı öğretmesi için görevlendirilmiştir. Abdullah b. Mes'ûd gibi önemli sahâbîler Mücemmi'den Kur'ân öğrenmişlerdir.⁴¹⁷ Kûfe'nin ilim merkezlerinden birisi olmasında Mücemmi'nin de katkısının olduğunu söylemek mümkündür.
- **Alkame b. Kays b. Abdillâh Ebû Şibl en-Nehâî (ö. 62/682):** Hz. Peygamber döneminde doğduğu bilinen Alkame'nin sahâbeden olduğu net değildir. Kûfe bölgesinde yetişmiş önemli alimlerden olan Alkame⁴¹⁸ Abdullah b. Mes'ûd'dan Kur'ân, tefsir ve fıkıh dersleri almıştır.⁴¹⁹ İbn Mes'ûd'un Alkame'den insanlara Kur'ân öğretmesini talep etmesi, onun ilmine güvendiğini göstermesi açısından kıymetlidir. Yaşadığı dönemde birçok sahâbî olmasına rağmen, Alkame'den fetva soran ve onun derslerine rağbet eden kişilerin sayısı fazlaydı.⁴²⁰ Mescitte Kur'ân ve hadis dersleri veren Alkame,⁴²¹ Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd gibi önde gelen

⁴¹⁴ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III, 996; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXXVII, 446, 447; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 294.

⁴¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LXXI, 38.

⁴¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 290.

⁴¹⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 577.

⁴¹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XLI, 154.

⁴¹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 56.

⁴²⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 106.

⁴²¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 55.

sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir.⁴²² Hz. Ömer döneminde kurulan Kûfe'nin önemli bir ilim merkezi olmasında Alkame'nin etkisi büyük olmuştur.

- **Mesrûk b. Ecdâ' b. Mâlik el-Vâdiî el-Hemdânî (ö. 63/683):** Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye gönderilen alimlerden Abdullah b. Mes'ûd'un yetiştirdiği önemli kişilerden biri de Mesrûk'tur.⁴²³ Hz. Ömer ona adını sormuş ve babasının adının Ecdâ' olduğunu öğrenince “*Ecdâ' şeytandandır*” diyerek adını Mesrûk b. Abdurrahmân olarak değiştirmiştir.⁴²⁴ Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz b. Cebel, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Aişe gibi önde gelen sahâbîlerden hadis rivayet eden Mesrûk,⁴²⁵ Kûfe'nin önemli bir ilim merkezi olmasında etkili olmuş alimlerdenidir.
- **Ebû Muhammed Abdullâh b. Amr b. el-Âs el-Kureşî (ö. 65/684-85):** Babası Amr b. el-Âs'tan önce İslâm dinini seçmiş⁴²⁶ olan Abdullah Süryânîce, İbrânîce dillerini bilen, Tevrat ve İncil'i okumuş bir sahâbiydi. Aynı zamanda yazıyla da arası iyiydi.⁴²⁷ Hz. Peygamber tarafından hadisleri yazması konusunda izin verilen Abdullâh'ın hadisleri yazdığı bu metinlere “sahîfetü's-sâhife” adı verilir.⁴²⁸ Kur'ân'ı Kerîm ve hadis ilminde önemli bir yeri olup⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yedi yüz rivayeti bulunur.⁴³⁰ Hz. Ömer de böylesine donanımlı bir sahâbînin ilminden istifade etmek istemiş olacak ki onu Mısır halkına İslâm'ı anlatması için

⁴²² İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 155.

⁴²³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 65.

⁴²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 19.

⁴²⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 230.

⁴²⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 344; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 47; Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/966), *el-Bed' ve't-Târih*, Tah.: Bûr Saîd, Mektebetü's-Segâfeti'd-Dîniyye, t.y., V, 107.

⁴²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VII, 343; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, V, 107; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, XV, 324.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 245.

⁴²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXXI, 238; M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 85.

⁴³⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 80.

görevlendirmiştir.⁴³¹ Hz. Ömer döneminde Abdullah'a başka bir görevin verildiğine kaynaklarımızda rastlayamadık.

- **Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmüttalip (ö. 68/687-88):** Hz. Peygamber'in: “Allah'ım ona kitabı öğret ve onu dini konularda derinleştir.” duasına mazhar olmuş bir sahâbîdir.⁴³² Halife Mekke'de bulunan halkın eğitilmesinde Abdullâh'ı görevlendirmiştir.⁴³³ Hz. Ömer İbn Abbâs'ı sever ve ona yakınlık gösterirdi. İlmî sohbetlerin yapıldığı meclislere onu da götürür, fikir beyan etmekten kaçınan Abbâs'ın fikrini sorarak onu da sohbete dahil ederdi. Onun fikirlerini dikkatle dinler ve çoğu zaman ona hak verirdi.⁴³⁴ İbn Abbâs Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit gibi ilmî yönüyle ön planda olan sahâbîlerden ders almıştır.⁴³⁵ Ayrıca Abdullâh'ın Mekke tefsir ekolünün kurulmasına katkısı büyüktür.
- **Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 73/692):** Babası Hz. Ömer ile birlikte Müslüman olan Abdullah, uzun yıllar Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş ve kendisini ilmî açıdan geliştirmiştir.⁴³⁶ Hz. Ömer oğlu Abdullah'a sabit bir devlet görevi vermeyi uygun görmemiş⁴³⁷ ancak onu Medine halkını eğitmekten sorumlu tutmuştur.⁴³⁸ Önemli bir ilmî birikime sahip olan ve Hz. Peygamber'den en fazla hadis rivayet eden⁴³⁹ sahâbîlerden olan Abdullah'tan Medine halkı başta olmak üzere birçok insanın faydalandığı muhakkaktır.⁴⁴⁰ Zira Abdullah'ın seksen beş yaşlarında vefat ettiği⁴⁴¹ ve devlet

⁴³¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

⁴³² Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İlim, 17.

⁴³³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

⁴³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 47; İsmail Lütfî Çakan, Muhammed Eroğlu, “Abdullâh b. Abbâs”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 77.

⁴³⁵ Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed (794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Tah., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1376/1957, I, 241.

⁴³⁶ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 236.

⁴³⁷ Ahmet Turan Yüksel, “Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer” İSTEM Dergisi, Konya, 2005, Y:3, sayı:6, s. 63.

⁴³⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

⁴³⁹ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III, 951.

⁴⁴⁰ M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 127.

⁴⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 137.

görevlerinde bulunmadığı göz önüne alındığında vaktinin büyük çoğunluğunu ilimle geçirmiş olduğunu tahmin etmek zor değildir.

- **Abdurrahmân b. Ganm el-Eş'ârî (ö. 78/697-98):** Abdurrahmân Hz. Ömer tarafından insanlara dini konularda eğitim vermesi için Suriye bölgesine gönderilen sahâbilerdendir.⁴⁴² Abdurrahmân'ın kaynaklarımızda Suriye'de hangi merkezde görev yaptığı net olarak ifade edilmemiş olsa da Dımaşk Mescidinde ders verdiği konusundaki rivayetlerden,⁴⁴³ onun görevini burada gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.
- **Ebû Hamza Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12):** Hz. Peygamber'in vefatından sonra bir süre Medine'de yaşayan Enes, Hz. Ömer tarafından Ebû Mûsa ile beraber Basra halkını dini konularda bilgilendirmesi için gönderilmiştir.⁴⁴⁴ Bir müddet Dımaşk'ta kaldıktan sonra Basra'ya yerleşmiş ve Basra mescidinde namaz kıldırarak insanlara hadis ve fıkıh öğretmiştir.⁴⁴⁵ Hz. Peygamber'e uzun yıllar hizmet ederek yanında bulunması⁴⁴⁶ Enes'e ilmî bir kimlik kazandırmış ve bu kimliğiyle vefat edene kadar Basra'da gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerde etkin rol oynamıştır.

2.1. Dönemin Önde Gelen İlim Merkezleri

2.1.1. Mekke

Müslümanların kutsal mabedi Kâbe'nin Mekke'de bulunması, bu şehri her zaman önemli kılmıştır. Hiç şüphesiz Mekke'nin fethiyle beraber Kâbe bir eğitim merkezi haline gelmiştir. Hz. Ömer her yıl hac mevsiminde valilerine talimatlar gönderir ve Mekke'de toplanmalarını sağlardı. Bu toplantılarda valilerin sorunlarını dinler, aynı zamanda da valilerinden şikayetçi olanların şikayetlerini değerlendirirdi.⁴⁴⁷ Hz. Ömer'in hac mevsimlerinde valilerini toplayarak denetlemesi,

⁴⁴² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, II, 309; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 10.

⁴⁴³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 294.

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

⁴⁴⁵ İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 234.

⁴⁴⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 275.

⁴⁴⁷ Muhammed el-Hudari, *Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, Mısır, 1969, I, 12.

onların görevlerinde daha dikkatli olmalarını sağlamıştır. Bu toplantılarla valilerin eğitiminin amaçlandığını söyleyebiliriz.

Hz. Peygamber'in sahâbîlerinden olan Muâz b. Cebel, Osman b. Talha ve Abdullah b. Sâib Mekke'de Kıraat ve tefsir ilmiyle uğraşıp insanların eğitimiyle ilgilenmişlerdir.⁴⁴⁸ Ancak Mekke'deki tefsir çalışmalarının bir ekol haline dönüşmesi Abdullâh b. Abbâs dönemiyle başlamıştır.

Abdullah b. Abbâs'ın Basra'dan Mekke'ye gelmesi, Mekke'nin bir ilim merkezi haline gelmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁴⁹ Abdullah'ın hangi tarihte Mekke'ye geldiği bilinmemekle beraber onun Hz. Ömer tarafından Mekke'deki eğitim işleriyle görevlendirildiği bilinmektedir.⁴⁵⁰ Hz. Ömer tarafından ilmî yönü her zaman takdir edilen Abdullah Hz. Ömer'le birlikte ilim meclislerinde bulunmuş ve sahâbîlerden faydalanmıştır.

Özellikle hac mevsimi Mekke'deki ilmî faaliyetlerin arttığı bir dönemdi. Hac ibadetini fırsat bilen sahâbîler ilim meclisleri oluşturur ve bu meclislerde Kur'ân, hadis, fıkıh gibi alanlarda dersler verir, insanların sorularını cevaplandırıyorlardı. Diğer zamanlarda da Kâbe'nin avlusunda meclisler oluşturan Abdullah b. Abbâs'ın ilim meclislerine katılım da bu dönemde artar, birçok kişi onun ilminden istifade ederdi.⁴⁵¹

Abdullah b. Abbâs'ın oluşturduğu ders halkalarında tefsir ve hadis alanında birçok önemli âlim yetişmiştir. Tefsir alanındaki rivayetleriyle meşhur olan Mücâhid b. Cebr,⁴⁵² Mekke'nin önemli fakîhleri arasında yer alan Atâ b. Ebû Rebâh⁴⁵³ ve

⁴⁴⁸ Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim (405/1014), *Ma'rifet-ü Ulûmi'l-Hadis*, Medîne, 1977, s. 192.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 186.

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

⁴⁵¹ Nur Ahmet Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri- Mekke Ekolü Örneği*, 1. Bsk., Gümüşhane Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013, s. 114, 124.

⁴⁵² Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbat, 1958, I, 92-93.

⁴⁵³ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 88.

birçok sahâbîden ders alarak fıkıhta meşhur olmuş Tâvus b. Keysân⁴⁵⁴ bu âlimlerden bazılarıdır.

Unutulmamalıdır ki Mekke, hac ibadetinin merkezi olması sebebiyle İslâm dünyası için ayrı bir yere sahip olmuştur. Her yıl hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye gelen binlerce ziyaretçi arasında farklı bölgelerden gelen onlarca âlim de bulunmaktaydı. Bu durum Mekke şehrinde ilmî hayatın her daim canlılığını korumasını sağlamıştır.⁴⁵⁵

2.1.2. Medine

Hiz. Peygamber tarafından hicretle beraber İslam devletinin başşehri olarak ilan edilen Medine, bu özelliğini Hiz. Osman'ın şehit edilmesine kadar korumuştur.⁴⁵⁶ Hiz. Ömer sahâbîlerin Medine'den ayrılmaması için tedbirler almıştır. Hiz. Ömer tarafından vali, komutan ve öğretmen olarak atananlar dışında sahâbenin Medine dışına çıkması yasaklanmıştır.⁴⁵⁷ Sahâbîlerin önde gelen isimlerinin Medine dışına çıkmalarına izin verilmemesinin altında yatan en önemli sebeplerin başında şûrayı işlevsel kılmak gelmektedir. İlerleyen dönemde sahâbîlerin farklı bölgelere dağılmasıyla ortaya çıkan siyasî kargaşalar, Hiz. Ömer'in bu öngörüsünde isabet ettiğini göstermektedir.⁴⁵⁸ Bu uygulama neticesinde önemli birçok sahâbî Medine'de kalmış ve bu durum Medine'nin ilmî bir merkez olmasına zemin hazırlamıştır. Hiz. Ömer'in sahâbîleri kendi yanında tutma konusunda titiz davranmasının sebeplerinden biri de onların ilmî birikiminden istifade etmek istemesidir.⁴⁵⁹

Halifenin Medine konusundaki hassasiyeti, sadece sahâbîlerin şehir dışına çıkmalarını istememesi ile sınırlı değildir. Bazı etnik ve kültürel birikimleri oldukça farklı insanların da Medine'ye girmelerini istememiş fakat buna resmi bir hüviyet kazandıramamıştır. Halife, Medine'nin eğitim-öğretim faaliyetleri ile bütün İslam

⁴⁵⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 90.

⁴⁵⁵ Mehmet Bahaüddin Varol, "Hulefâi Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış I," SÜİF Dergisi, 2000, sayı: 10, I, 497.

⁴⁵⁶ Ahmet Önkal, "Hicret" *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 461.

⁴⁵⁷ Abdurrazzak b. İsmail Hermas, "Medine Tefsir Ekolü", Diyanet İlmî Dergi, 1999, sayı: 3, XXXV, 22

⁴⁵⁸ Talip Türkan, "Şûra", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 231.

⁴⁵⁹ Sallâbi, *Hiz. Ömer*, s. 194.

coğrafyasına öncü olması gerektiğini düşündüğünden şehrin homojen bir yapıda kalmasına özen göstermiştir. Buna rağmen Medine'nin sosyal yapısı ve başkent hüviyetinde siyasî ve ticari boyutunun olması, onun bu gayretinde muvaffak olmasını engellemiştir. Örneğin halifenin Medine'de kölelerin çoğalmasından rahatsız oluşu⁴⁶⁰ bilinmektedir. Bütün bunlara rağmen Hz. Ömer'in öngörüsü ile vefatı arasında talihsiz bir ilişki vardır. Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü'nün Medine'ye gelerek Hz. Ömer'i şehit etmesi tarihte örneğine az rastlanır bir durumdur.

Hz. Peygamber'in sağlığında Medine'deki eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezini oluşturan Suffe, Hulefâ-i Râşidîn döneminde işlevini kaybetmişti. Bunun nedenleri arasında Hz. Peygamber'in vefat etmiş olması, Suffe'de yetişen âlim sahâbîlerin yeni fethedilen yerlere İslâm'ı tebliğ etmek için gitmiş olmaları ve Suffe'de kalan maddi durumu zayıf öğrencilerin durumlarının iyileşmesi sonucu kendi evlerine çıkmış olmaları şeklinde gösterilebilir.⁴⁶¹

Önemli bir eğitim-öğretim kurumu olan Suffe'nin bu dönemde etkinliğini yitirmiş olmasına rağmen, Medine'de eğitim-öğretim faaliyetleri mescitlerde ve küttâblarda devam etmiştir. Mescitler genel olarak yaygın din eğitiminin yapıldığı mekânlardı. Özellikle mescitlerde Kur'ân öğretimi yapılmaktaydı.⁴⁶²

Medine'de yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerinde Mescid-i Nebevî önemli bir yere sahipti. Hz. Ömer Mescid-i Nebevî'de irad ettiği hutbelerle halkın ve sahâbîlerin eğitilmesinde bizzat kendisi etkin rol oynamıştır. Hz. Ömer'in böyle bir hutbesinde insanlara teşehhüdü öğrettiği bilinmektedir.⁴⁶³ Hz. Peygamber döneminde sabah namazlarından sonra mescitte oluşturulan ilim meclisleri Hz. Ömer döneminde de devam etmiş,⁴⁶⁴ ayrıca Hz. Ömer'le birlikte sabah ve ikindi namazlarından sonra cemaate vaaz verilme uygulamasına başlanmıştır.⁴⁶⁵ Mescitlerde oluşturulan bu ilim meclislerinden birçok kişi istifade etmiştir. Ayrıca Mescid'in en temel işlevini yerine

⁴⁶⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, Fedâil*, 7.

⁴⁶¹ Varol, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, s. 75.

⁴⁶² Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), *Tarîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, Tah.: Ali Muhammed Denrel-Yâsin Sedüddîn Beyân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2012, I, 378.

⁴⁶³ Mâlik b. Enes Ebû Abdillâh (179/795), *el-Muvattâ (Salât)*, Tah.: Beşşâr Avvâd Ma'ruf- Mahmûd Muhammed Halîl, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1988, 60.

⁴⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 157.

⁴⁶⁵ İbn Şebbe, *Tarîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I, 12.

getirebilmesi için Hz. Ömer'in burada bulunma adabını yerleştirme çabalarına şahit olmaktayız. Teravîh Namazının cemaatle kılınmaya başlanması, burada şiir okuma, yüksek sesle konuşma ve tartışmaya bir sınır getirilmesi, saflar düzenlenmeden namaza başlanmaması⁴⁶⁶ gibi uygulamaların da eğitim-öğretim çerçevesinde değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

Hz. Ömer döneminde kurumsal bir hüviyetle karşımıza çıkan küttâb, Medine'deki örgün eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı bir merkezdi. Bu faaliyetlere "küttâb" başlığı altında ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Hz. Peygamber döneminde Medine'de faaliyet gösterdiği bilinen Küttâbu Urve, Küttâbu Beni Amr b. Osman, Küttâbu İshâk el-A'rec, Küttâbu'n-Nasr, Küttâbu Âli Zeyan, Küttâbu Rezin adlı küttâbların⁴⁶⁷ Hz. Ömer zamanındaki durumları ile ilgili bilgilere kaynaklarımızda maalesef rastlayamadık. Sadece Küttâbu Âli Zeyan küttâbının içki içilen bir mekâna dönüşmesi sebebiyle Hz. Ömer tarafından yakıtıldığı⁴⁶⁸ bilgisine ulaşabildiğimizi söyleyebiliriz.

Sallâbi'nin eserinde yer verdiği şu bilgiler küttâbın Medinedeki fonksiyonlarını ifade etmesi açısından kıymetlidir: *"Hz. Ömer Medine'de eğitim hizmetleri için bir ev tayin etmişti. Buradan mezun olanlar kadılık ve valilik görevine getirilirdi. Bu ilim merkezinde çok sayıda âlim yetişti ve bunlar fetih hareketleriyle beraber kurulan mescitlerde önemli eğitim faaliyetleri yürüttüler. Fethedilen bölgelerdeki halkın eğitilmesinde buralarda yetişen âlimlerin payı büyüktür. Bu konuda ilk ilmî merkezler: Basra, Mekke ve Medine'deki eğitim merkezlerinin birer benzeriydi."*⁴⁶⁹ Hiç şüphesiz küttâblarda yetişen bu âlimlerin eğitime katkısı çok büyük olmuştur.

Medine'de yapılan ilmî faaliyetlerde, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Übey b. Kâb, Ebu'd-Derdâ, Muâz b. Cebel, Ebû

⁴⁶⁶ Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat: Dört Halife Dönemi*, Mânâ Yay., 2. Bsk., İstanbul, 2016, s. 220.

⁴⁶⁷ Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, ss. 144-153.

⁴⁶⁸ Semhudî, *Vefâu'l-Vefâ*, II, 745.

⁴⁶⁹ Sallâbi, *Hz. Ömer*, s. 188.

Mûsa el-Eş'ârî, Ebû Zer⁴⁷⁰ gibi sahâbîlerin isimleri ön plandaydı. Bu sahâbîlerin Medine'de yaptıkları ilmî faaliyetler Medine'nin önemli bir ilim merkezi olmasına zemin hazırladığını söyleyebiliriz.

2.3. Basra

Basra Hz. Ömer'in emriyle, Utbe b. Gazvân tarafından⁴⁷¹ 635/637 yıllarında kurulmuş,⁴⁷² dönemin önemli ordugâh şehirlerinden biridir. Şehrin ilk valisi kurucusu olan Utbe b. Gazvân'dır. Utbe Basra'ya yerleştikten sonra evlerin nerede yapılacağını planlamış ve kamışlardan büyük bir mescit inşa etmiştir.⁴⁷³ Utbe'nin vefatıyla halife tarafından Mugîre b. Şu'be vali olarak tayin edilmiştir.⁴⁷⁴ Ancak aynı yıl görevden alınan Mugîre'nin yerine, Basra'nın gelişmesinde ve ilmî faaliyetlerde büyük katkısı bulunan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî vali olarak tayin olmuştur.⁴⁷⁵

Ebû Mûsâ'nın Basra'ya vali olarak tayin olmasıyla beraber burada gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerde ciddi bir artış olmuştur. Ebû Mûsâ Hz. Ömer'den Basra'da gerçekleştireceği ilmî çalışmalarda kendisine yardımcı olacak sahâbîler talep etmiştir. Halifeden gerekli onayı alan Ebû Mûsâ, ilmî yönüyle ön plana çıkmış İmrân b. Husayn⁴⁷⁶ ve Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerin yer aldığı bir grupla beraber Basra'ya hareket etmiştir.⁴⁷⁷ Basra'ya vali tayin edildikten sonra Ebû Mûsâ, Utbe tarafından kamıştan yapılmış olan şehir mescidini kerpiç ve çamur kullanarak daha büyük bir şekilde yeniden inşa etmiştir.⁴⁷⁸ Enes b. Mâlik Basra mescidinde halka namaz kıldırılmış, mescitte hadis ve fıkıh dersleri yapmıştır.⁴⁷⁹

Ebû Mûsâ Basra mescidini ilim merkezi haline getirmiş ve vaktinin önemli bir kısmını buradaki dersler için ayırmıştı. Namaz kıldırdıktan sonra cemaate döner, onların Kur'ân'dan ezberlerini dinler ve Kur'ân'ın doğru okunmasına yönelik dersler

⁴⁷⁰ Yâ'kûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, II, 26.

⁴⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 483.

⁴⁷² Abdulhalik Bakır, "Basra", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 108.

⁴⁷³ İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s. 377.

⁴⁷⁴ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 50.

⁴⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 102.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 433.

⁴⁷⁷ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, II, 493.

⁴⁷⁸ Bakır, "Basra", *DİA*, V, 108.

⁴⁷⁹ Canan, "Enes b. Mâlik", *DİA*, XI, 234.

verirdi. Mescide ilim öğrenmek için gelen talebelerin sayısı artınca onları halkalara ayırmış ve halkaları tek tek gezerek eğitim işiyle bizzat ilgilenmişti.⁴⁸⁰

2.4. Kûfe

Kûfe'nin şehir olarak kuruluşu Kâdisiye Savaşı'nın h.17 yılında zaferle sonuçlanmasından sonraya denk gelmektedir. Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından Medâin fethedilmiş ve fâtipler buraya yerleşmiştir. Ancak bu bölgenin rutubetli bir havaya sahip olması ve sivrisineklerin fazla olması, bölgeye yerleşen Arapların sağlığını bozmuş aynı zamanda koyunlar ve develer de bu durumdan zarar görmüştür. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın durumu halifeye bildirmesi üzerine Hz. Ömer, ordugâh şehir için Medine ile arasında nehir engeli olmayan daha uygun bir yeri tespit etmesi için talimat vermiştir.⁴⁸¹ Hatta Hz. Ömer bu bölgeyi tarif ederken: “*Araplar deve ile yaşarlar ve devenin yaşadığı coğrafya Araplar için de uygundur.*” diyerek yeni bölgenin taşınması gereken özelliklerini belirtmiştir. Tüm bu yaşananlardan sonra Kûfe'nin yeri tayin edilmiş ve Sûrestân ismi verilen yerde Kûfe adında yeni bir şehir kurulmuştur.⁴⁸²

Yeni kurulan Kûfe'de inşa edilen ilk yapı mescit olmuş ve şehir bu mescidin merkeze alınmasıyla imar edilmiştir.⁴⁸³ Kûfe mescidinin diğer tüm mescitler gibi önemli bir eğitim merkezi haline gelmesinde Hz. Ömer'in görevlendirdiği öğretmenlerden Abdullah b. Mes'ûd'un burada gerçekleştirdiği eğitim faaliyetlerinin payı büyük olmuştur. İbn Mes'ûd, mescitte bulunur ve buraya gelenlere dersler verirdi. Abdullah'ın bu gayretleri sonucunda Kûfe'de birçok fakîh, muhaddis ve müfessirin yetiştiği bilinmektedir. İbn Mes'ûd'un başlattığı bu gelenek, kendisi Medine'ye döndüğünde talebeleri tarafından aynen devam ettirilmiştir.⁴⁸⁴ Hatta Kûfe Merkez Camisi'nde aynı anda fıkıh öğretimi yapan yüz ders halkasının mevcut olduğu bildirilmektedir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XX, 118.

⁴⁸¹ Casim Avcı, “Kûfe”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 339.

⁴⁸² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 388.

⁴⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 389.

⁴⁸⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kûfe'nin Siyasî Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015, s. 19.

⁴⁸⁵ Gözütok, “*Hz Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*”, X, 947.

Hız. Ömer'in emriyle Kûfe Mescidinin yanına kurulan Kûnâse Pazarı, ticari faaliyetlerin yapıldığı bir pazar olmanın yanında zamanla ilmî toplantılara ev sahipliği yapmış, ilmî tartışmaların yapıldığı bir kültür merkezi konumuna yükselmiştir.⁴⁸⁶ Bu çarşı ilerleyen yıllarda Ebû Hanîfe gibi ilim adamlarının yetişmesinde de önemli bir yere sahip olmuştur.⁴⁸⁷

Kûfe her ne kadar askerî hareketlerin yürütülmesi amacıyla kurulmuş olsa da gerek coğrafi yapısı, gerek hac güzergâhında oluşu sebebiyle zamanla tam bir cazibe merkezi olmuştur.⁴⁸⁸ Bu özelliğini de uzun yıllar korumuştur.

2.5. Dımaşk

Hız. Ömer döneminde Suriye bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte bu bölgede yaşayan insanlara İslâm dinini anlatacak, Kur'ân'ı öğretecek öğretmenlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca binaen Hız. Ömer tarafından önemli âlimler başta Suriye bölgesinin önemli şehirlerinden olan Dımaşk'a görevlendirilmişlerdir. Bu öğretmenlerin önde gelen isimlerinden Ebu'd-Derdâ'nın Dımaşk Mescidinde yaptığı eğitim faaliyetleri önemlidir. Hız. Ömer Suriye bölgesine yaptığı ziyaret esnasında Ebu'd-Derdâ'nın evine misafir olmuş ve ondan bazı hadisler dinlemiştir.⁴⁸⁹

Ebu'd-Derdâ'nın hadis rivayetinde önemli bir yeri vardır. Farklı bölgelerden birçok talebe ondan hadis almak için Şam'a gelmiştir. Kesîr b. Kays el-Hımsî'nin anlattığı bilgiye göre Medineli biri merak ettiği bir hadisi sormak ve öğrenmek için onu ziyarete gelmiştir.⁴⁹⁰

Hız. Ömer tarafından Şam'a görevlendirilip Dımaşk Mescidinde halkın eğitimi ile ilgilenen diğer bir öğretmen de Abdurrahman b. Gânim el-Eş'ârî olmuştur.⁴⁹¹ Dımaşk'ın yakınlarında yer alan Evzâ Köyü'nde Sa'd b. Temîm es-Sekûnî'nin Kur'ân dersleri verdiği bilinmektedir.⁴⁹² Yine Dımaşk'a yerleşmiş

⁴⁸⁶ Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 339.

⁴⁸⁷ Söylemez, *Kûfe'nin Siyasî Tarihi*, s. 17.

⁴⁸⁸ Sevgi Badur, *Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış*, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, 2016, sayı: 4, II, 159.

⁴⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLVII, 135-136.

⁴⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, L, 43.

⁴⁹¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 294.

⁴⁹² İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XX, 231.

sahâbîlerden Vâsile b. Eska insanları Kur'ân öğrenmeye teşvik eden sahâbîlerdendi.⁴⁹³ İbn Asâkir Târîhu Dimeşk adlı eserinde Dimeşk Mescidi dışında sahâbîlerin isimlerini taşıyan mescitlerin varlığından söz etmektedir. Ebû Ubeyde Mescidi,⁴⁹⁴ Vâsile b. Eska Mescidi, Eymen b. Hureym Mescidi, Fedâle b. Ubeyd Mescidi, Hâlid b. Velid Mescidi, Yezid b. Nübeyşe Mescidi⁴⁹⁵ isimleri bilinen mescitlerden bazılarıdır.

Yeni fethedilen merkezlerde bulunan halkların eğitilmesinde, Hz. Peygamber'den eğitim almış sahâbîlerin bu bölgelere yerleşmesinin de payı büyüktür. Halife tarafından Şam'a öğretmen olarak görevlendirildiklerine dair kaynaklarımızda açık bilgiler olmasa da Ebû Ubeyde b Cerrâh, Sa'd b. Ubâde, Şurahbîl b. Hasene, Muâviye b. Ebî Süfyân, Kâ'b b. Murre, Şeddâd b. Evs⁴⁹⁶ gibi birçok sahâbînin Şam'da ikamet etmesi, bu bölgenin ilmî açıdan bir merkez haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

2.6. Cündişâpûr

Mazisi çok eskilere dayanan Cündişâpûr, Sasâni hükümdarlarından olan I. Şâpûr b. Erdeşîr (241/273) tarafından⁴⁹⁷ Mezopotamya bölgesinin sınırlarına dahil olmasa da Mezopotamya'nın kültürel etkisinde kalmış bir şehir olarak Hûzistân'da kurulmuştur.⁴⁹⁸ Şehrin ismi ile ilgili farklı birçok görüş olmakla birlikte en meşhur görüş: “*Şehre Veh ez Endev-i Şapur*” (Şâpûr'un şehri Antakya'dan daha güzel) görüşünü savunanların görüşüdür. Zira Şâpûr, Antakya'yı fethettikten sonra bu şehrin güzelliğinden çok etkilenmiş, fetih dönüşü Antakya'yı örnek olarak Cündişâpûr'u kurmuştur.⁴⁹⁹ Antakya ile olan benzerlikleri de bu görüşü destekler niteliktedir.

⁴⁹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LVI, 504.

⁴⁹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LXII, 135.

⁴⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, II, 291, 292, 305, 311, 360, 362

⁴⁹⁶ Nîsâbü'rî, *Ma'rifet-ü Ulûmi'l-Hadîs*, s. 193.

⁴⁹⁷ Recep Uslu, “Cündişâpûr”, *DİA*, İstanbul, 1993, XIII, 117.

⁴⁹⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015, s. 25.

⁴⁹⁹ Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, s. 35.

Roma ile Sâsâni Devletleri arasında gerçekleşen savaşta Şâpûr, Roma İmparatoru Valerian'ı mağlup edip ordusunu esir etmiştir. Esirlerin yanında yer alan birçok sanatçı ve fikir adamını da Cündişâpûr'a yerleştirmiştir. Zamanla Yunan, Hintli, Suriyeli, İranlı birçok ilim adamı buraya yerleşmiş ve Cündişâpûr'un önemli bir ilim merkezi olmasında etkin rol oynamışlardır.⁵⁰⁰

Cündişâpûr, Hz. Ömer zamanında 17/638 tarihinde fethedilip⁵⁰¹ Müslümanların hâkimiyetine geçmiş; İskenderiye, Antakya, Nusaybin, Urfa gibi şehirlerden biridir. Bu merkezlerin ortak özelliği ise dönemin önemli ilim merkezleri arasında yer almalarıdır.⁵⁰²

Kaynaklarımızda yer alan bilgiler incelendiğinde, Cündişâpûr'un Müslümanlar tarafından savaşılmadan, sulh yolu ile fethedildiği görülmektedir.⁵⁰³ Müslümanların bu şehri alırken hassas davranmalarında, şehrin ilim merkezi olmasının etkili olduğu söylenebilir. Zira Müslümanların şehri teslim almasından sonra, Cündişâpûr'daki eğitim faaliyetleri aynen devam etmiş, şehir ilmin merkezi olma özelliğini yitirmemiştir.

Hz. Ömer Cündişâpûr'u Basra'ya bağlamasına rağmen, vali olarak tayin edeceği kişiyi bizzat kendisi atamıştır. Bu durum Hz. Ömer'in buraya verdiği önemi göstermektedir.⁵⁰⁴ Müslümanların fethettikleri bölgelerde gerçekleştirdikleri ilk icraatı mescit inşa etmek olmuştur. Bu gelenek Cündişâpûr'un fethinde de bozulmamış, Hz. Ömer'in atadığı ilk vali olan Bişr b. el-Muhtefiz, şehirdeki ilk mescidi inşa etmiştir.⁵⁰⁵ Bu mescitle birlikte şehirde İslâmi ilimlerin teşekkül etmeye başladığı düşünülebilir.

Tıp, felsefe ve dini ilimler açısından önemli bir geçmişe sahip olan Cündişâpûr, İslâm şehri olduktan sonra da ilmin merkezi olmaya devam etmiştir. Hz. Ömer zamanında sulh yolu ile fethedilmesi, şehrin özelliğini korumasında etkili

⁵⁰⁰ Recep Uslu, "Cündişâpûr", *DİA*, XIII, 117-118.

⁵⁰¹ Recep Uslu, "Cündişâpûr", *DİA*, XIII, 118.

⁵⁰² Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi*, Konya Bilim Merkezi Yay., Konya, 2015, s. 41.

⁵⁰³ Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, s. 41.

⁵⁰⁴ Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, s. 69.

⁵⁰⁵ Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, s. 46.

olmuştur. Bu da Hz. Ömer'in Cündișâpûr'un ilmî birikiminden faydalanmayı hedeflediğini göstermektedir.

2.7. İskenderiye

İskenderiye, Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirleri arasında yer almaktadır. Nil deltasının yanı başında Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların kesişme noktasındaki konumu ile önemli bir ticaret şehri hüviyetindedir. Büyük İskender'in emriyle kurulan şehir, Grek tarzı (dama tahtası) şeklinde inşa edilmiştir. İskenderiye'nin Mısır'ın başşehir olarak seçilmesi ise Batlamyus (Ptolemaios) devrine rastlamaktadır.

İskenderiye, Roma ve Bizans hâkimiyetinde iken başşehir olma özelliğini, askerî, dini, ticari ve kültürel önemini muhafaza etmiştir. Müslümanlar tarafından kuşatıldığında Bizans hâkimiyetinde olan şehir, eski gösterişini kaybetmekle birlikte, mimari yapısı ve mermer işçiliği ile dikkat çekmekteydi.⁵⁰⁶

Mısır'da Ptolemaioslar Hanedanını başlatan Soter I ve onun ardında Philadelphos (M.Ö. 285-246), ilme verdikleri önem sebebiyle İskenderiye şehrini dünyanın önde gelen ilim ve kültür merkezi haline getirdiler.⁵⁰⁷ Soter I, bir taraftan kütüphanenin oluşumunu tamamlarken diğer taraftan Yunanistan'ın etrafında himayesiz bir şekilde kalan felsefecileri ve ilim adamlarını Mısır'a büyük vaatlerle davet ederek ileride dünya medeniyet tarihinde önemli bir konuma ulaşacak İskenderiye'nin temellerini atma gayreti içinde oldular.⁵⁰⁸

İskenderiye şehri, Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına katılmış önemli bir ilim merkezidir. İskenderiye 642 yılında,⁵⁰⁹ Amr b. Âs komutasındaki ordu tarafından fethedilmiştir.⁵¹⁰ Fethin gerçekleşmesinin uzaması üzerine Hz. Ömer, Amr b. Âs'a bir mektup göndererek ordunun toparlanmasında etkili olmuştur.⁵¹¹ Fethin

⁵⁰⁶ Eymen Fuâd es-Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 574.

⁵⁰⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 3. Bsk., İstanbul, 1997, ss. 34-35.

⁵⁰⁸ Adem Apak, "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2003, sayı: 1, XVI, 177.

⁵⁰⁹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, IV, 104.

⁵¹⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 309.

⁵¹¹ Şibli Numâni, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s.164.

ardından Amr esirlerin durumunu halifeye sormuş, Hz. Ömer de dinlerini yaşama konusunda onların özgür bırakılmasını ve can güvenliklerinin sağlanmasını emretmiştir.⁵¹² Böylece İskenderiye savaşıyla fetholunmasına rağmen halkı esir edilmemiştir. Ayrıca bölge halkının Müslüman olması için tebliğ faaliyetlerinde bulunulmuştur.⁵¹³

Fetihle beraber sahâbeden birçok kişi buraya yerleşmiştir. Verimli topraklara sahip olan İskenderiye'ye gelen Arapların ziraatle uğraşmalarının önüne geçilmiştir.⁵¹⁴ Böylece ziraat gibi işlere mesai harcamayacak olan Müslümanların vakitlerini ilimle ve tebliğle geçirmeleri amaçlanmıştır.

Yeni fethedilen bölgelere inşa edilen ilk yapılar genellikle mescitler olmuştur. Bu uygulama İskenderiye'de de gerçekleşmiş ve İskenderiye'de birçok mescit inşa edilmiştir. Bu mescitlerden bazıları; Mescid-i Mûsa, Mescid-i Süleyman, Mescid-i Zülkarneyn, Mescid-i Hıdr ve Mescid-i Amr b. Âs'tır.⁵¹⁵ Bölge halkının ibadetlerini yerine getirmesinde ve İslâm'ı öğrenmesinde bu mescitler önemli bir yere sahip olmuştur.

Müslümanların İskenderiye'yi fethetmesiyle beraber ilmî açıdan dikkat çeken husus, İslâmî ilimlerin toplumda yer bulmaya başlaması olmuştur. Eskiden beri burada hayat bulan ilimlerin devam etmesine ilave olarak fetihle beraber dini ilimlerde burada teşekkül etmeye başlamıştır.⁵¹⁶ Böylece İskenderiye'nin İslâm'la birlikte ilmî açıdan daha zengin bir hüviyete büründüğünü söyleyebiliriz.

2.7.1. İskenderiye Kütüphanesi'nin Yakılma Hadisesi

İskenderiye şehrinin tarih sahnesinde önemli bir ilim merkezi haline gelmesinde İskenderiye Kütüphanesi etkili olmuştur. Kütüphane ile birlikte önemli bir merkez haline dönüşen İskenderiye'de birçok eser yazılmış ve önemli ilim adamları yetişmiştir.

⁵¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 310.

⁵¹³ Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, s. 96.

⁵¹⁴ Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, s. 154.

⁵¹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 62.

⁵¹⁶ Gök, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, s. 212.

İskenderiye Kütüphanesi'nin Hz. Ömer tarafından yakıldığı ile ilgili bazı iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialara göre Amr İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitaplara ne yapılması hususunda halifeye bir mektup yollamış, Hz. Ömer de: *"Kitapların muhtevasında Allah'ın kitabına aykırı şeyler varsa yakılmasını emretmiştir."* Bu emir üzerine de kitaplar İskenderiye hamamlarında 6 ay boyunca yakılmıştır.⁵¹⁷

Hz. Ömer tarafından İskenderiye Kütüphanesi'nin yakıldığına dair ilk bilgiler, Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231), İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) ve Ebu'l Ferec (ö. 685/1286) tarafından rivayet edilmiştir. İlk olarak Abdüllatîf el- Bağdâdî: İskenderiye Kütüphanesi'nin Hz. Ömer'in izniyle Amr b. Âs tarafından yakıldığı notunu eserine kaydetmiştir.⁵¹⁸ İbnü'l-Kıftî'nin bu husustaki rivayeti daha ayrıntılıdır:

*" İskenderiye'yi fetheden Amr, İskenderiye'de ilmiyle önemli bir yere sahip olan Yahya adında birini yanına aldı ve onun ilminden faydalanmayı seçti. Bir gün bu kişi Amr'a: 'İskenderiye'yi bütün gelirleriyle elinize aldınız ve ben bunu yadırgamam. Ancak Krâliyet Kütüphanesi'nde yer alan kitapları almayın, onlar bize lazım diyerek bir istekte bulundu.' Amr Yahya'nın bu isteğini halifeye iletmış ve ondan şu cevabı almıştır: ' Eğer bahsettiğin kitaplarda Allah'ın kitabına ters olan bir şey yoksa bizim kitabımız bize yeter. Kitaplarda yer alan bilgiler kitabımıza ters ise de bunlara ihtiyaç yoktur, onları yak.' Bu emir ile Amr kitapları yakılmak üzere hamamlara dağıtmış ve kitapların hepsinin yakılması yaklaşık altı ay sürmüştür."*⁵¹⁹

Ebu'l-Ferec İskenderiye Kütüphanesi'nin Hz. Ömer tarafından yakılması ile ilgili bu rivayeti İbnü'l-Kıftî'den aynen nakletmiştir.⁵²⁰ Ebu'l Ferec'in eseri önce Latinceye, ardından Almanca, İngilizce ve Fransızcaya tercüme edildikten sonra Avrupa'da yayılmış,⁵²¹ bu rivayetler de müsteşriklere malzeme olmuştur.⁵²²

⁵¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Apak, *"İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler"*, ss. 176-183.

⁵¹⁸ Bağdâdî, Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed (629/1231), *el-İfade ve'l-İ'tibar*, Dımeşk, 1983, s. 52.

⁵¹⁹ İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yusuf (646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ ve Ahbâri'l-Hukemâ*, Kâhire, 1908, ss. 232-233.

⁵²⁰ İbnü'l-İbrî, Ebu'l Ferec Cemâlüddîn (685/1286), *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrût, 1890, s. 35.

⁵²¹ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 93.

Hız. Ömer tarafından, İskenderiye Kütüphanesi'nde yer alan kitapların yakılması ile ilgili ortaya atılan iddiaların üç cihetten gerçeği yansıtmadığını söyleyebiliriz. Öncelikle söz konusu bilgiler ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarında yer almamaktadır. İlk dönem kaynaklarımızda İskenderiye'nin fethi konusunda ayrıntılı birçok rivayet yer alırken burada yer alan kütüphane hakkında tek bir rivayetin olmaması düşündürücüdür. Bu konuda bilgiler aktaran ilk rivayetler, Hız. Ömer'den yaklaşık beş asır sonra ortaya çıkmıştır.⁵²³ Bu rivayetlerden önce zayıf diyebileceğimiz bir rivayetin bile olmayışı, ortaya atılan iddiaların vehâmetini ortaya koymaktadır.

İskenderiye şehri Müslümanlar burayı fethetmeden önce birçok kez savaşlara ve çekişmelere sahne olmuş ve ciddi tahribatlar yaşamıştır. Bu tahribatlardan maalesef İskenderiye Kütüphanesi de nasibini almıştır.⁵²⁴ İskenderiye Müslümanlar tarafından fethedildiğinde burada muhtemelen kütüphane diyebileceğimiz bir yapı bulunmamaktaydı. Dolayısıyla kütüphanenin olmadığı bir yerde yakıldığı idda edilen kitaplardan da bahsedilemeyeceği aşikardır.

Araştırmamızın konusu da yine bu olayın gerçeği yansıtamayacağı kanaatini kuvvetlendirmektedir. Zira Hız. Ömer'in eğitime verdiği önemi konu alan çalışmamızı yaparken Hız. Ömer'in kitaplara zarar verdiğine, eğitime engel olduğuna dair her hangi bir rivayete rastlamadığımızı açıkça söyleyebiliriz. Aksine Hız. Ömer eğitim ve öğretime, âlimlere her zaman hak ettiği değeri vermiş, hayatının her safhasında eğitimi önceleyen adımlar atmıştır. Bu şura sahip bir halifenin ilmin kaynaklarını oluşturan kitapları saçma sebeplerle yaktırması, ona atılabilecek büyük bir iftira olacaktır. Yaptığımız metin tenkidi sonucunda ilgili rivayetin, Hız. Ömer'in eğitim-öğretim anlayışından önce, onun hayatı ve karakteriyle bağdaşmadığı kanaatindeyiz.

⁵²² Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı*, DİB Yay., Ankara, 1995, s. 46.

⁵²³ Apak, "*İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler*", s. 177.

⁵²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sezgin Güçlüay, "*Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesi'nin Yakılması İddiası*", Uluslararası Hız. Ömer Sempozyumu, Sivas, 2018, II, 347-349.

2.8. Diğer İlim Merkezleri

Yukarıda zikrettiğimiz ilim merkezleri Hz. Ömer döneminin önde gelen ilim merkezleridir. Ancak Hz. Ömer döneminde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezler bunlarla sınırlı değildir. Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihlerde ilk hedefin Müslümanlığı yaymak olduğu göz önüne alındığında fethedilen her bölgede özellikle mescitler aracılığıyla ilmî çalışmaların yapıldığını düşünmek zor değildir. Bu dönemde gerek Hz. Ömer tarafından görevlendirilen öğretmenler gerek o bölgelere yerleşen sahâbîler aktif bir şekilde yer almış ve bölge halkının eğitilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.⁵²⁵ Bu başlık altında yukarıda zikredilen eğitim merkezleri dışında gerçekleştirilen eğitim çalışmalarına değineceğiz. Hims (Humus), Filistin, Medâin, Mısır, Urfa-Harran, Antakya, Nusaybin dönemin diğer ilim merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dımaşk yakınlarında bulunan Hims şehri, çok sayıda sahâbînin yerleştiği, insanları İslâm'a davet ettiği önemli bir yerdir.⁵²⁶ Ancak bu sahâbîlerin ilmî çalışmalarının ayrıntılarına ulaşamadığımız için isimlerini zikretme gereği duymuyoruz. Ancak Hz. Ömer tarafından öğretmen olarak görevlendirilen Ubâde b. Sâmit, ilk olarak Hims'ta ardından da Filistin'de insanların eğitimi ile ilgilenmiş önemli bir sahâbîdir.⁵²⁷ Yine Filistin'in fethinden sonra Hz. Ömer tarafından bölge halkını İslâm'a davet etmekle görevlendirilen Muâz b. Cebel ve Abdurrahman b. Ganm Filistin'de eğitim görevini üstlenen sahâbîlerdendir. Hatta Muâz b. Cebel'in başkanlığındaki kadronun Filistin'de on altı bin öğrencinin eğitimiyle ilgilendiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.⁵²⁸ Bu sayının gerçeği yansıtması mümkün gözükmesine de⁵²⁹ bu bilginin Filistin'de görevli öğretmenlerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yoğunluğuna işaret ettiği düşünülebilir.

Yeni fethedilen bölgelerde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetlerinde mescitlerin rolü her zaman büyük olmuş ve mescitlerin inşa edilmesine önem verilmiştir. Nitekim Hims'ta kısa süre valilik görevinde bulunan Saîd b. Âmir'in

⁵²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, I, 54.

⁵²⁶ Necdet Hammaş, *eş-Şam fi Sadri'l-İslâm*, Dâru Tallas, Dımaşk, 1987, s. 97.

⁵²⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 56.

⁵²⁸ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 126.

⁵²⁹ Kaldı ki yazarlar, bu konuda temel kaynak referansı vermemişlerdir.

Rakka ve Ruhâ şehirlerinde, Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'nin Diyarımudar ve Diyarrebîa bölgelerinde mescitler inşa ettiği bildirilmektedir.⁵³⁰ Mısır'daki fetihleri gerçekleştiren Amr b. Âs İskenderiye kuşatmasından döndükten sonra ordunun yerleştirildiği Fustat'ta bir mescit inşa edilmesi talimatını vermiştir. Bu talimatla birlikte Fustat'a basit yapıda bir mescit inşa edilmiştir. Bazı rivayetlere göre bu mescit, eski bir kilisenin harabesi üzerine inşa edilmişti.⁵³¹

Fethiyle beraber birçok fakîh ve alim İslâm'ı anlatmaları için Hz. Ömer tarafından Mısır'a gönderilmiştir.⁵³² Doğrudan eğitim amacıyla görevlendirildiğine dair kaynaklarda ismine ulaştığımız tek isim Abdullâh b. Amr b. el-Âs'tır.⁵³³ Abdullâh'ın Hz. Peygamberden aldığı izinle hadisleri yazdığı kitabına daha önce değinmiştik. İlmî yönüyle ön plana çıkmış bu sahâbînin Mısır halkının eğitimine katkısı büyük olmuştur.

Hz. Ömer zamanında Mısır'a gelen ve bölgede ilmî çalışmalar gerçekleştiren diğer isimler, Temîm ed-Dârî, Hibbân b. Ebî Cebele ve güzel Kur'ân okuyuşuyla meşhur Ukbe b. Âmir el-Cühenî⁵³⁴ olmuştur. Bu sahâbîlerin özellikle hadis alanında yaptıkları faaliyetler dikkat çekmektedir.

Hz. Ömer döneminde Cezîre bölgesi İyaz b. Ganm tarafından fethedilerek İslâm topraklarına katılmıştır.⁵³⁵ Bölgenin önemli şehirleri, Harran, Ruha (Urfa), Nusaybin ve Rakka'dır. Özellikle eski çağlardan beri önemli ilmî faaliyetlere ev sahipliği yaptığı bilinen ve Harran okulu diye anılan ilim merkezi Harran'ın fethedilmesiyle burada İslâmî ilimlerin de teşekkül etmeye başladığı muhakkaktır. Vâkıdî'nin kaydettiği bilgilere göre Cezîre bölgesinde İslâm'a en fazla Harranlılar rağbet gösterip Müslüman olmuşlar ve ibadethânelerini de mescide çevirmişlerdir.⁵³⁶ Ramazan Şeşen, mescide çevrilen bu mekânlardan birinin de Sin mâbedi olduğunu

⁵³⁰ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul, 1960, s. 100 .

⁵³¹ Semavi Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 81.

⁵³² Nemengâni, *et-Terbiyetü ve 't-Ta'lîm*, s. 48-49.

⁵³³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 54.

⁵³⁴ Nemengâni, *et-Terbiyetü ve 't-Ta'lîm*, s. 48.

⁵³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, ss. 236-237.

⁵³⁶ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şam*, II, 120.

söylemektedir.⁵³⁷ Harran Okulu gibi önemli bir merkezde Hz. Ömer döneminde yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda kaynaklarımızda ulaştığımız bilgilerin maalesef kısıtlı olduğunu ifade etmeliyiz.

İslâm topraklarına dahil edilen dönemin önemli ilim merkezlerinden biri de hiç şüphesiz Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından fethedilen Antakya'dır.⁵³⁸ Tarihte önemli bir yere sahip olan Antakya, Antakya Okulu olarak anılan bir ilim merkezidir. Ancak yine Harran Okulu gibi Hz. Ömer'in hilafet sürecinde burada yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerine de kaynaklarımızda ulaşamamıştır.

Sonuç olarak Hz. Ömer döneminde kurulan, sulh ya da fetihler yoluyla İslâm topraklarına katılan ilim merkezlerinde yapılan eğitim-öğretim çalışmalarının oldukça verimli bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü gelişmekte olan ve büyüyen bir toplumun eğitimi gibi önemli bir durum ihmal edilmemiş, bilakis Hz. Peygamber döneminde temelleri atılan eğitim çalışmaları gelişmiş ve sistemli bir hal alarak devam etmiştir. Her ne kadar ilim merkezlerinde gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinin ayrıntılarına kaynaklarımızda ulaşamasak da bu merkezlerin daha sonraki yıllarda İslâmi ilimlerin gelişmesine zemin hazırladığı bilinen bir gerçektir. Bu merkezlerin Hz. Ömer tarafından İslâm topraklarına dahil edilmiş olması da buralarda gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerde Hz. Ömer'in katkısının göz ardı edilmemesi gerektiğini bir kez daha göstermektedir.

⁵³⁷ Ramazan Şeşen, TDV Yay., *Harran Tarihi*, Ankara, 1996, s. 9.

⁵³⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't- Târih*, II, 494.

SONUÇ

Hz. Ömer döneminde eğitim adına atılan adımların ve gerçekleştirilen faaliyetlerin temelinde Hz. Ömer'in bilgi birikiminin ve öngörüsünün etkili olduğunu söyleyebiliriz. Henüz Müslüman olmadan önce Mekke'de okuma-yazma bilen kişiler arasında zikredilmesi, Arap şiirine düşkün olması ve İbrânice'yi öğrenme konusundaki gayreti, onun ilmî yönünü ortaya koymaktadır. Halife olana kadar ticaretle uğraşıp birçok farklı toplumun kültürel ve sosyal yönlerini inceleme fırsatı bulması, onun eğitimi sosyo-kültürel bir gerçeklik ve İslam'ın doğru anlaşılmasında önemli bir araç olarak algılamasına sebep olmuştur.

Hz. Peygamber'in sağlığında özellikle Medine'de eğitim-öğretimin yapıldığı -mahalle mektebi olarak ifade edebileceğimiz- küttâbın varlığı, bu dönemde okuma-yazma faaliyetlerine başlandığını göstermektedir. Yine Hz. Peygamber döneminde mescitler ve Mescid-i Nebevî'nin yanı başında kurulan Suffe, eğitim-öğretim açısından önemli bir yere sahipti. Hz. Ömer'in küttâbın kurumsallaşması adına attığı adımlar, buralarda yapılan eğitim-öğretimin planlı ve örgün olarak gerçekleşmesine zemin oluşturmuştur. Küttâb bu dönemde sistemli hale gelmiş; okuma-yazma, aritmetik, Arap şiiri ve tarihi gibi ilimlerle birlikte, dini eğitimin de verildiği bir kurum hüviyeti kazanmıştır.

Zorunlu eğitimin başladığının gözlemlendiği Hz. Ömer döneminde küttâb çok özel bir yere sahiptir. Çocukların eğitim-öğretim hayatları küttâbda başlamış, cami ve mescitlerle devam etmiştir. Küttâbın varlığı ve bu okullarda yürütülen programlar, eğitim-öğretim faaliyetlerine ne derece önem verildiğini gözler önüne sermektedir. Küttâbın kısa sürede sistemli bir eğitim kurumuna dönüşmesinde, Hz. Ömer'in her fırsatta valilerine gönderdiği notaların tesiri büyük olmuştur.

Özellikle dîni eğitiminlerin verildiği bir kurum olarak karşımıza çıkan mescitlerde yalnızca Müslümanların eğitimi hedeflenmemiştir. Yeni fethedilen bölge halklarının İslâmlaşması adına yapılan tebliğ ve irşad faaliyetlerinin de merkezi mescitler olmuştur. Zira Hz. Ömer'in fethettiği bölgelerde öncelik verdiği işlerin başında mescitler inşa etmek gelmiştir. Bu bölgelere mescitlerin inşa edilmesiyle, sahâbîlerden ilim yönüyle ön plana çıkan öğretmenler görevlendirilmiş, onların

mescitlerde kurduğu ders halkalarından da yeni birçok öğretmen yetişmesi sağlanmıştır. Ayrıca mescitlerde kurmuş olduğu düzen sayesinde süregelen ilim halkaları, dini ilimlerin bir disiplin olarak doğmasına zemin hazırlamıştır.

Hz. Ömer'in Kur'ân-ı Kerîm'in kitap haline getirilmesindeki etkisi, Kur'ân'ın muhafazası ve gelecek nesillere aktarılması adına hayati bir adım olmuştur. Küttâb ve mescitlerde Kur'ân'ın öğretilmesi için de gerekli tedbirler alınmıştır. Hz. Ömer'in hadislerin yazıya geçirilmesi konusundaki olumsuz tavrı da yine Kur'ân'ın hâkimiyetine zarar verebileceği endişesiyle ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer de uygulamalarında Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'in söz ve fillerini kendisine rehber edinmiştir.

Yeni fethedilen bölgelerde yaşayan gayr-ı müslimlerin, bölgelerdeki toprakların kendilerinde bırakılması ile toplumdaki dışlanmalarının önüne geçilmiş; her türlü can, mal ve din emniyetlerinin İslâm devletinin teminatı altında olduğu vurgulanmıştır. Böylelikle onlara karşı uygulanan bu hoşgörü siyaseti, onların Müslüman olmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla onun gayr-ı müslimlerle olan iletişim ve siyaseti sonucu onun döneminden sonra ortaya çıkan birçok sorunun, kendi döneminde vuku bulmamış olması; eğitim-öğretimin sosyo-politik açıdan da görmezden gelinemeyecek kadar önemli olduğunun güzel bir örneğidir. Hz. Ömer'in okuma-yazma öğretmesi için gayr-ı müslim öğretmenler görevlendirmesi dikkat çekici bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Halife Hz. Ömer, ilme önem verdiği kadar ilim öğreten öğretmenlere de değer vermiştir. Âlimlere her zaman hürmet göstermiş, onları maddi anlamda da memnun etmek için maaş bağlamıştır. Hz. Ömer döneminde birçok âlim gerek yeni fethedilen bölge halkının İslâm dinine daveti hususunda, gerekse de Müslümanların ve çocukların eğitiminde önemli rol oynamışlardır. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki bu dönemde aktif olarak eğitim faaliyetlerinde bulunan öğretmenler hakkında çağdaş çalışmalarda Muâz b. Cebel, Abdullah b. Mes'ûd gibi bilindik birkaç ismin tekrarı yapılmaktan öteye geçilememiştir. Biz bu çalışmamızda eğitime bir şekilde temas etmiş öğretmenleri derleyip toplayarak bir başlık altında aktarmaya çalıştık.

Hz. Ömer döneminde İslâm coğrafyasına dahil edilen İskenderiye ve Cüdişapur, eskiden beri ilmin merkezi konumundaydı. Bu bölgelerin ilmî birikiminden de hiç şüphesiz Müslümanlar etkilenmiştir. Ancak çok eski bir ilmî geleneğe sahip bu merkezlerin etkisi Hz. Ömer'den sonraki dönemlerde kendini göstermeye başlamıştır. Bu merkezlerin Hz. Ömer'in son dönemlerinde fethedilmiş olması bunda etkili olmuştur. Ayrıca eğitimin uzun soluklu bir yolculuk olduğu düşünüldüğünde dönemin eğitim faaliyetlerinde bu tesirin net olarak görülmemesi de doğaldır. İskenderiye Kütüphanesi'nin yakıtılması meselesinde ise Hz. Ömer'in bir dahlinin olmadığı, yakılmışsa bile onun döneminde ve sayesinde olmadığı kanaatindeyiz. Zira rivayetlerin erken döneme ulaşmaması ve olayın Hz. Ömer'in karakteriyle bağdaşmaması da düşüncemizi destekler mahiyettedir.

Çalışmamız neticesinde, İslâm'ın Arap coğrafyasında zuhur etmesiyle, Arap toplumunda eğitim ve öğretim adına çok önemli bir meşalenin yandığını, bu meşalenin de sonraki dönemlerde meydana gelen gelişmeleri ateşlediğini ifade edebiliriz. Özellikle Hz. Ömer'in hilafet makamına gelişi, birçok alanda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da ciddi bir kurumsallaşmayı beraberinde getirmiş ve eğitimin sağlam temeller üzerine inşa edilmesine zemin hazırlamıştır. Hz. Ömer'in on yıllık halifelik döneminde hayata geçirdiği uygulamalar, ailesine, sahâbîlere, yöneticilerine, tebâsına karşı olan yaklaşımı ve fetihlerde izlediği politikalar, eğitim adına araştırmacılar için sınırlı bir yapıda olmadığı gözlemlenmiştir.

Tarihçiler, Hz. Ömer'in hilafet sürecinde İslâm müesseselerinin kurumsallaştığı ve devletin sağlam temeller üzerine kurulmuş bir dönem olduğu kanaatini taşımaktadırlar. Ancak bu dönemle ilgili kaynaklarda çok fazla bilginin olmadığından yakınmaktadırlar. Bu çalışmamız, kaynaklara farklı açıdan bakıldığında dönemin eğitim-öğretim alanında da kısır olmadığını ortaya koymuş bulunmaktadır. Genel olarak bu konuda veri bilgi ve belgelerin az olduğu kanaatinin aksine biz, eğitim-öğretim kurumlarından konularına; mekanlarından öğretmenlerine kadar bu çerçeveye girdiğini düşündüğümüz geniş bir alanın olduğunu göstermeye çalıştık. Dolayısıyla çalışmamızın Hz. Ömer'in eğitim anlayışı ve faaliyetlerinin, sosyo-kültürel tarih alanında iyi bir örnek teşkil edeceğini umuyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULHÂDÎ, Muhammed Ahmed, *el-Merbiyyü ve't-Terbiyeti'l İslâmî*, Cidde, 1404/1982.

AHATLI, Erdinç, “Ukbe b. Âmir”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 62-63.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *Müsned*, Tah.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1416/1995.

AHMED EMİN, Ahmed Emin b. İbrâhim et-Tabbâh, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütüb, 11. Bsk., Beyrût, 1975.

ATMACA, Gökhan, *Hz. Ömer'in Kur'ân-ı Kerim Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, 1. Bsk., Rağbet Yay., İstanbul, 2011.

AĞIRAKÇA, Ahmet, *Hz. Ömer*, Beyan Yay., İstanbul, 2012.

AKBAŞ, Mehmet, *Sahabenin İslâm Tebliği Suriye Bölgesi*, Nida Yay., İstanbul, 2009.

_____, “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)” *FÜİF Dergisi*, 2011, ss. 115-137.

AKKÂD, Mahmûd, *Abkariyyetü Ömer*, Dâru'l-Hilâl, t.y.

ALGÜL, Hüseyin “Mescid-i Kubâ”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 279-280.

_____, “Muâhât”, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 308-309.

APAK, Adem, “İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2003, sayı: 1, XVI, 176.183.

_____, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 3. Bsk., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009.

AVCI, Casim, “Kûfe”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 339-342.

AVN, Abdurra'uf, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Mısır, 1961.

AYCAN, İrfan, “Ziyâd b. Ebîh”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 480-482.

AYDINLI, Abdullah, “Ebu'd-Derdâ”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 310-311.

A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa, *Kur'ân Tarihi*, İz Yay., Çev.: Ömer Türker, İstanbul, 2006.

AZİMLİ, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz Ömer*, 5. Bsk., Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017.

BADUR, Sevgi, “Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2016, sayı: 4, II, 129-159.

BAĞDÂDÎ, Abdülatîf b. Yûsuf b. Muhammed (ö. 629/1231), *el-İfade ve'l-İ'tibar*, Dimeşk, 1983.

BAKIR, Abdulhalik, "Basra", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 108-111.

BAKTIR, Mustafa, "Suffe", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 469-470.

BALCI, İsrafil, *Hiz. Ömer Dönemi'nde Diplomasi*, 1. Bsk., Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006.

BALTACI, Cahit, "İslâm Medeniyetinde Cami", *MÜİF Dergisi*, İstanbul, 1985, sayı: 3, ss. 225-241.

BARDAKOĞLU, Ali, "Ferâiz", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 362-363.

BAŞARAN, Selman "Huzeyfe b. Yemân", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 434-435.

BAYRAKTAR, Mehmet Faruk, *İslâm Eğitimi'nde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 10. Bsk., MÜİF Vakfı Yay., İstanbul, 2015.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr.: Abdullah Enis et-Tebbâ, Beyrût, 1407/1987.

_____, *Ensâbü'l-Eşraf*, nşr.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Dâru'l- fikr, Beyrût, 1417/1996.

BEYHÂKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyin (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Tah.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Mekke, 1414/1994.

_____, *Şuâbu'l-İmân*, Tah.: Muhammed es-Saîd Besyûnî ez-Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1410/1990.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, t.y.

CÂDU'L-MEVLÂ, Muhammed Ahmed, *Eyyâmu'l-Arap fî Câhiliyye*, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1988.

CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 5. Bsk., Tah.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, 1985.

CAN, Yılmaz "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM Dergisi*, Konya, 2005, Y:3, sayı:6, ss. 215-235.

CANAN, İbrahim, "Enes b. Mâlik", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 234-235.

CASSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tah.: Muhammed Sadık Kamhâvî, Dâru'l-Mushaf, Beyrût, t.y.

CERRAHOĞLU, İsmail "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 114-117.

CEVAD ALİ, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, Beyrut, 2001.

ÇAKAN, İsmail Lütfî, Eroğlu, Muhammed, “Abdullâh b. Abbâs”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 76-79.

ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., Çev.: Ali Yardım, İstanbul, 1976.

ÇELİK, Ali, “Hz. Ömerin Hadisçiliği” *SDÜİF Dergisi*, 1995, sayı:2, ss. 253-275.

ÇUBUKCU, Asri, “Osman b. Ebü'l-Âs”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 464.

DİNEVERİ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (ö.282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, Tah.: Abdulmenam Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyyi, Kahire, 1960.

DİVİTCİ, Sâid, *et-Terbiyetü ve't- Ta'lîmu fi'l-İslâm*, Irak, 1402/1982.

DURANT, Will, *İslâm Medeniyeti*, Çev.: Orhan Bahaeddin (1001 Temel Eser), sayı: 29, t.y.

DÜNDAR, Mahmut, “Erken Dönem İslâmî Eğitim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 32, VII, 289-299.

_____, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1999.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî (ö. 388/998), *es-Sünen*, Tah.: Kemal Yusuf el-Hut, Daru'l-Cinan, Beyrût, 1988.

EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm (ö.224/839), *Fedâilü'l-Kur'ân*, Tah.: Mervân el-Atıyye, Muhsin Harâbe, Vefa' Takiyyüddîn, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1995.

_____, *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr.: H.M. Herâs, Kâhire, 1970.

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Çev: Ali Özek, Hisar Yay., İstanbul, 1973.

EHVÂNÎ, Ahmed Fuâd, *et-Terbiye fi'l-İslâm evi't-Ta'lim fi ra'yil-Kâbisî*, Kahire, 1955.

ERDEM, Sargon, “Buhur”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 383-384.

ERTEN, Hayri, “Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme”, *SÜİF Dergisi*, 1996, sayı: 6, ss. 297-308.

ERUL, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yay., Ankara, 1999.

_____, “Übey b. Kâ'b”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 272-274.

_____, “Zeyd b. Sâbit”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 321-322.

- ESER**, Mithat, *Engelli Sahâbiler*, Nesil Yay., İstanbul, 2013.
- ES-SEYYÎD**, Eymen Fuâd, “İskenderiye”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 574-576.
- EYİCE**, Semavi, “Amr b. Âs Camii”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 81-82.
- FAYDA**, Mustafa, “Bey'atürriğvan”, *DİA*, İstanbul, 1992, XI, 39-40.
- _____, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 6. Bsk., Kubbealtı Neş., İstanbul, 2016.
- _____, *Hz. Ömer Dönemi'nde Gayr-ı Müslimler*, 1. Bsk., İFAV Yay., İst. 2006.
- _____, “Ömer”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 44-51.
- FESEVÎ**, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, (277/890), *el-Ma'rife ve't-Târih*, Tah.: Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1981.
- GEZGİN**, Ali Galip, *Özgün Bir Kur'an Yorumu Hz. Ömer Örneği*, 2. Bsk., Rağbet Yay., İstanbul, 2014.
- GİBB**, H.A.R, *Muhammedanism An Historical Survey*, New York, 1962.
- GÖK**, Murat, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri-Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017.
- GÖZÜTOK**, Şakir, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002.
- _____, “Hz Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim”, *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2017, C. X, sayı: 50, ss. 941-950.
- _____, “Resûlullah Dönemi'nde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1998, C. I, sayı: 2, ss. 165-198.
- GÜÇLÜAY**, Sezgin “Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesi'nin Yakılması İddiası”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, Sivas, 2018, II, 347-349.
- HALİFE B. HAYYÂT**, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Tah.: Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1397/1997.
- HAMİDULLAH**, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, 4. Bsk., Çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1980.
- _____, *Mecmûatü'l-Vesâik's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1986.
- HAMMAŞ**, Necdet, *eş-Şam fi Sadri'l-İslâm*, Dâru Tallas, Dımaşk, 1987.
- HATİB el-BAĞDÂDÎ**, Ebû Bekr Ahmed Ali (ö. 463/1071), *Takyîdu'l-ilm*, Dımaşk, 1395/1975.

_____, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.

HAZER, Dursun, “Hz. Ömer’e Göre Arap Şiiri ve Şairleri”, İslâmi Araştırmalar Dergisi, 2003, sayı:3, XVI, 359-364.

HERMAS, Abdurrazzak b. İsmail, “*Medine Tefsir Ekolü*”, Diyanet İlmî Dergi, 1999, sayı: 3, XXXV, 13-26.

HEYKEL, Muhammed Hüseyin, *el-Fâruku Umer*, Kahire, 1944.

HUDARÎ, Muhammed, *Târîhu 'l-Ümeme 'l-İslâmiyye*, Mısır, 1969.

HUDAYRÎ, Muhammed b. Abdullah b. Ali *Tefsirü't-tabîîn: Arz ve Dirase Mukarene*, Dârü'l-Vatan, Riyad, 1999.

HİNDÎ, Ali b. Hüsâmüddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân el-Müttakî, (ö. 975/1567), *Kenzü'l-Ummal fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1374/1954 - 1377/1958.

İŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul, 1960.

İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber (ö. 463,1071), “*Câmi'u Beyâni'l-İlm*”, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Beyrût, t.y.

_____, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Tah.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1992.

_____, *et-Temhîd Limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, Tah.: Mustafa b. Ahmed Ulvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, 1968.

İBN ABDÜLHAKEM, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh (257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Mektebetü's-Segâfeti'd-Dîniyye, 1415/1995.

İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen (ö. 571/1175), *Târîhu Dimeşk*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1995.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö.235/849), *el-Musannef*, Dâru'l-Fikr, 1994.

İBN HACER, Ebû'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Tah.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire,1414/1993.

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût, 1994.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 1. Bsk., Çev.: Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr., Kahire t.y.

İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö.151/768), *Sîretü İbn İshâk*, Tah.: Muhammed Hamidullah, Rabat, 1976.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâr'ul-Fikr, Beyrût, 1986.

_____, *Müsnedü'l-Fâruk*, Tah.: Abdulmuti Kal'acî, Dâru'l-Vefâ, el-Menhure, 1992.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Meârif*, nşr.: Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992.

_____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kütübi'l Mısriyye, Kahire, 1996.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 275/885), *Mukaddime*, Tah.: Muhammed Fuad Abdulbâki, Dâru'l-Fikr, Beyrût, t.y.

_____, *Sünen-i İbn Mâce*, Tah.: Şuayb Arnavut, Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemalüddin, *Lisânul-'Arab*, 3. Bsk., Dâru's-Sadr, Beyrût, 1414/1993, I, 699.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/844-845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Tah.: Ali Muhammed Ömer, Kahire t.y.

İBN SEYYİDİNNÂS, Ebû'l-Feth Muhammed (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Meğâzi ve 'ş-Şemâil ve 's-Siyer*, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1993.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (ö. 262/876), *Târîhu'l- Medîneti'l-Münevvere*, Tah.: Ali Muhammed Denrel-Yâsin Sedüddîn Beyân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2012.

İBN ZEBÂLE, Muhammed b. el-Hasen (ö. 199/814), *Ahbâru'l-Medîne*, 1. Bsk., Çev.: Fatih Mehmet Yılmaz, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2018.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*, Tah.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992.

_____, *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattâb*, Tah., Hilmi Muhammed İsmail, Dâru İbni Haldun, İskenderiye, 1996.

_____, *Sıfatu's-Safve*, nşr.: Mahmud Fahûrî, Dâru'l-Maârif, Beyrût, 1979.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebi'l-Hasen (ö. 630/1232), 6. Bsk., *el-Kâmil fî't- Târîh*, Dâru Sâder, Beyrût, 1995.

_____, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rîfeti's-Sahâbe*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1989.

İBNÜ'L-İBRÎ, Ebu'l Ferec Cemâlüddîn (ö. 685/1286), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrût, 1890.

İBNÜ'L-KİFTÎ, Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yusuf (ö. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ ve Ahbâri'l-Hukemâ*, Kahire, 1908.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb (ö. 385/995), *el-Fihrist*, nşr.: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Fetvâ, Beyrût, 1994.

İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrût, t.y.

KALKAŞANDÎ, Ahmed Ali, *Subhu'l-A'sâ Fî Sina'ati'l-İnşâ*, Tah.: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Dâru'l-Fikr, 1. Bsk., Beyrût, 1987.

KANDEMİR, Mehmet Yaşar, "Abdullâh b. Amr b. Âs", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 85-86.

_____, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 126-128.

_____, "Ebû Hüreyre", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 160-167.

_____, "Ebû Mûsâ el-Eş'ârî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 190-192.

_____, "Hafsa", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 119-120.

_____, "Muâz b Cebel", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 338-339.

_____, "Ubâde b. Sâmit", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 13-14.

KARAMAN, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, 2. Bsk., AÜİF. Yay., No:168, Ankara, 1984.

KAZICI, Ziya, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 4. Bsk., MÜİFK Vakfı Yay., İstanbul, 2016.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, Çev.: Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 1990.

KÖSE, Feyza Betül, *Medine'de Sosyal Hayat: Dört Halife Dönemi*, Mânâ Yay., 2. Bsk., İstanbul, 2016.

KUR'ÂN YOLU MEALİ, Komisyon: Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, 4. Bsk., DİB Yay., Ankara, 2015.

KURBAN, Nur Ahmet, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri- Mekke Ekolü Örneği*, 1. Bsk., Gümüşhane Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013

KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Tah.: Ahmed el-Birdûnî, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri "Kâtip", *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 49-52.

- KÜRDÎ**, Muhammed Tâhir, *Târîhu'l-Haŧti'l-'Arabî ve Âdâbihî*, Kâhire, 1908.
- MAKDÎSÎ**, Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966), *el-Bed' ve't-Târîh*, Tah.: Bûr Saîd, Mektebetü's-Segâfeti'd-Dîniyye, t.y.
- MAKRÎZÎ**, Ebû Muhammed Takiyuddîn Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Tah.: Halil el-Mansur, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1988.
- MÂLİK B. ENES**, Ebû Abdillâh (ö. 179/795), *el-Muvattâ*, Tah.: Beşşâr Avvâd Ma'ruf- Mahmûd Muhammed Halîl, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1988.
- MA' LÛF**, Luvîs el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Luġati ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Meşrik, 14. Bsk., Beyrût, 2005.
- MANSUR**, Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı*, DİB Yay., Ankara, 1995.
- MA'RÛF**, Nâyif *el-Edebu'l-İslâmî*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1990.
- MU'CEMU'L-VASÎT**, Komisyon: İbrahim Mustafa Hamid, Abdulkadir Ahmet Hasan ez-Zeyyât, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'd-Da've, الجامع maddesi, I, 135.
_____, كتب maddesi, II, 775.
- MUKÂTİL**, Ebu'l-Hasan b. Süleymân b. Beşir (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Tah.: Abdullah Mahmud Şahhate, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrût, 2002.
- MURSI**, Muhammed Münir, *et-Terbiyetü'l-İslâmî Usûluhâ ve Tedûruhi fi'l-Bilâdi'l-Arabiyye*, Kahire, 1403/1983.
- MÜSLİM**, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccac (ö. 261/875), *Sahihu'l-Müslim*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrût, 1972.
- NEMENGÂNÎ**, Sami İsmail Muhammed Ali *et-Terbiyetü ve't-Ta'lîmü fî Bilâdi'l-letî Temme Fethuhâ Fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü'l-Kur'a Üniversitesi, Mekke, 1408/1988.
- NESÂÎ**, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *es-Sünen*, Tah.: Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 3. Bsk., Beyrût, 1988.
- NÎSÂBÛRÎ**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el Hâkim (ö. 405/1014), *Ma'rifet-ü Ulûmi'l-Hadîs*, Medîne, 1977.
_____, *el-Müstedrek*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.
- ÖNKAL**, Ahmet, Bozkurt Nebi "Cami", DİA, İstanbul, 1993, VII, 46-56.
_____, "Erkam b. Ebü'l-Erkam", DİA, İstanbul, 1995, XI, 305.
_____, "Hicret" DİA, İstanbul, 1998, XVII, 458-462.

_____, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, 2. Bsk., Hibaş Yay., Konya, 1984.

ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit, “*İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri*”, AÜİF Dergisi, 1964, XI, sayı: 3, ss. 61-79.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü'l-İbrî”, *DİA*, Ankara, 2000, XXI, 92-94.

ÖZSOY, Abdulvahap “*Ebû Hüreyre'ye Yönelik İksâru'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2014, sayı:41, ss. 240-255.

ÖZTÜRK, Levent, *Haçlı Seferlerine Kadar Abbâsiler Döneminde Hıristiyanlar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

PAÇACI, İbrahim, “Ümmü Veled”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara, 2007.

RANA, İrfan Mahmud, *Hız. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Bir Yay., Çev.: Ahmet Kot, İstanbul, 1985.

SAİD, İsmail Ali Ahmed, Mahmud Kombar, *el-Medhalu ile'l-Ulûmi't-Terbevî*, Daru'l-Kütüb, Kahire, 1980.

SALLÂBÎ, Muhammed Ali, *İslâm Tarihi Râşid Halifeler Dönemi: Hız. Ömer*, Çev.: Mehmet Akbaş, 6. Bsk., Ravza Yay., İstanbul, 2018.

SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi (ö. 211/826/827), *el-Musannef*, Çev.: Hüseyin Yıldız, İstanbul, 2012.

SARIÇAM, İbrahim, *Hız. Ömer*, 8. Bsk., TDV Yay., Ankara, 2017.

_____, İbrahim, Seyfettin, Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., İstanbul, 2014.

SEMHUDÎ, Nûru'd-Din Ali b. Ahmed (ö. 911/1506), *Vefâu'l-Vefâ bî Ahbari Dâri'l-Mustafa*, Tah.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 4. Bsk., Beyrût, 1984.

SİFİL, Ebûbekir, *Hız. Ömer ve Nebvî Sünnet*, 5. Bsk., Rihle Yay., İstanbul, 2016.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015.

_____, “*İslâmın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*”, Dini Araştırmalar Dergisi, 2002, V, sayı: 13, ss. 57-80.

_____, *Kûfe'nin Siyasî Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015.

SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahman b Ebî Bekir, (ö. 911/1505), *Hüsni'l-Muhadara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire*, Tah.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, Kahire, t.y.

_____, *Miftâhu'l-Cenne*, Medine, 1409/1988.

_____, *Tedribu'r-Râvi*, Tah.: A. Ömer Haşim, Beyrût, 1989.

ŞENEL, Abdülkadir, "Selmân b. Rebîa", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 443-444.

ŞEŞEN, Ramazan, TDV Yay., *Harran Tarihi*, Ankara, 1996.

ŞİBLİ NUMÂNİ, Allame, Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, 2. Bsk., Mahya Yay., Çev.: Talip Yaşar Alp, İstanbul, 2015.

ŞİRÂZÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali (ö. 476/1083), *Tabakâtü'l-Fukahâ*, Tah.: İhsân Abbâs, Dâru'r-Râid el-Arabî, Beyrût, 1970.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Tah.: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 2001.

_____, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dâru't-Turâs, Beyrût, 1387/1968.

TABERÎ, Muhîbuddîn Ebû Câ'fer (ö. 694/1295), *er-Riyâdu'n-Nâdirâ fî Menâkibi'l-Aşere*, Beyrût, 1405/1984.

TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Tah.: Hamdi Abdilmâcit es-Silfi, Dâru'l İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrût, 1985.

TANRIVERDİ, Hasan, "Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", İslâmî Araştırmalar Dergisi, 2003, XVI, sayı:4, ss. 672-677.

TEMMÂVÎ, Muhammed, Hz. Ömer ve Modern Sistemler, Çev.: Muhammed Vesim Taylan, 2. Bsk., Kayıhan Yay., İstanbul, 2004.

TERZİ, Mustafa Zeki, Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat, Samsun, 1990.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *es-Sünen, el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tah.: Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrût, 1998.

TULUS, Muhammed Esad, *et-Terbiye ve't-Ta'lim fi'l-İslâm*, Beyrût, 1957.

TÜRÇAN, Talip, "Şûra", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 230-235.

USLU, Recep, "Cündişâpûr", *DİA*, İstanbul, 1993, XIII, 117-118.

UYAR, Gülgün, "Nakib", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 321-322.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 3. Bsk., İstanbul, 1997.

VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *Fütûhu's-Şam*, Mısır, 1935.

VAROL, Mehmet Bahaüddin, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992.

_____, “*Hulefâi Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış I*,” SÜİF Dergisi, 2000, I, sayı: 10, ss. 479-504.

_____, “*Hulefâi Râşidîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış II*,” SÜİF Dergisi, 2001, II, sayı: 11, ss. 157-175.

VEKÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî (ö.306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, Mektebetü'l Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, 1947.

YÂ'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905), *Târîhu'l-Yakûbî*, Beyrût, t.y.

YÂKUT EL-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 626/1229), *Mücemu'l-Udebâ*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrût, 1991.

YARDIM, Ali, “İmrân b. Husayn”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 232-233.

YÜKSEL, Ahmet Turan, “*Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer*”, İSTEM Dergisi, Konya, 2005, Y:3, sayı:6, ss. 59-86.

_____, *İslâm'da Bilim Tarihi*, Konya Bilim Merkezi Yay., Konya, 2015.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, t.y.

ZEHEBÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1348), *Ma'rifetü'l-Kurrâ'i'l-Kibâr Ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, Tah.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût, 1984.

_____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Tah.: Ömer Abdusselâm Tedmurî, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, Beyrût, 1993.

_____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbat, 1958.

_____, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Tah.: Şuayb el-Arnaut, Beyrût, t.y.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed (794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Tah., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1376/1957.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

Muhammet Emin AKŞİT, 1988 yılında Bursa'nın Orhaneli ilçesinde dünyaya geldi. İlköğrenimini Orhaneli'de tamamladıktan sonra, 2006 yılında Bursa İmam Hatip Lisesi'nden, 2011 yılında da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Bölümü'nden mezun oldu. Mezun olduktan sonra yaklaşık bir yıl Diyanet İşleri Başkanlığı'nda imam-hatip olarak görev yaptı. 2012 Eylül ayında Milli Eğitim Bakanlığı'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak çalışmaya başladı. Halen bu görevini sürdürmekte olan Akşit, evli ve iki çocuk babasıdır.

